

HASAN KALESHI

SAMI FRASHËRI NË LETËRSINË DHE FILOLOGJINË TURKE

HYMJE

Studimet e deritashme në lidhje me Sami Frashërin kanë qenë deri diku të njanshme si në lamën e turkologjisë ashtu edhe në lamën e albanologjisë. Shkenctarët turq kanë shkruar mbi Samiun në rend të parë tue pasë parasysh punën e tij në laminë gjuhësore, leksikografike e enciklopedike, kurse, si do të shihet, aktiviteti i tij asht shumë ma i gjanë. Nga ana tjetër, albanologët e kanë trajtuar së pari në prizmen e aktivitetit të tij patriotik dhe të veprave shkruar shqip, sidomos të veprës programatike *Shqipëria ç'ka qenë, ç'është e ç'do të bëhetë* dhe dramës „Besa”, tue përmendë aty këtu disa vepra leksikografike dhe veprën e tij enciklopedike *Kâmûsu l-a'lâm*, e tue mos përfillë veprat e tij të tjera turqisht e arabisht. Mjafton nëse përmendim se mbi veprat e tija të tjera letrare nuk asht thanë gati kurrëgjja. Por sidoqoftë, nuk mund të thuhet se Samiu nuk e ka tërheqë vemendjen edhe të njanës edhe të tjetrës palë.

Nji nga të parët që ka shkruar mbi Samiun asht Ahmed Ihsan i cili ka botuar nji artikull të shkurtë me titull *Şemseddin Sami Bey*¹ ku ka dhënë edhe disa pjesë nga autobiografia e vetë Samiut. Nji artikull mbi kontributin e Samiut në të vumit e bazave gjuhës turqishte ka shkruar Veleđ Çelebi.² Të dhana të ndryshme si për biografinë ashtu edhe për disa vepra të Samiut gjejmë edhe ndër veprat e Abdurrahman Sherefrit,³ Ibrahim Nexhmisë⁴ dhe Bursali Mehmed Tahirit.⁵ Në lidhje me tyrkizmin e Samiut, ose ma mirë me thanë në lidhje me luftën që ka ba Samiu me ua mbushë mendjen turqve se janë turq e jo osmanli, ide në të cilat mbështetet mandej edhe nacionalizmi turk dhe qemalizmi, të dhana të vyeshme gjejmë te Akçuraoğlu Jusuf⁶ dhe Dr. Arin

¹ *Servet-i Fünun* XI, nr. 275, 6 haziran 1312.

² *Lisanımızın esasları ve Şemseddin Sami Bey* në *Resimli Kitap*, 1 eyllül 1324, nr. 1, f. 24—29.

³ *Tarih Müsâhabeleri*, Istanbul 1339, f. 336—341

⁴ *Tarih-i Edebiyat dersleri* II, Istanbul 1341, f. 217—221.

⁵ *Osmanlı Müellifleri* III, Istanbul 1342, f. 87 e vazhdim.

⁶ *Şemseddin Sami* në *Türk Yılı*, Istanbul 1928, f. 852 e vazhdim.

Engin (Saffet Englin)⁷, por të cilat janë jashtë temës sonë, por me siguri kanë me na shërbye mirë me rastin e hartimit të një monografie komplete të Samiut. Nexhip Asimi, i cili e ka njoftë personalisht Samiun dhe ka pasë miqsi me te i ka kushtue gjithashtu një artikull Samiut.⁸ Përveç disa të dhanave të reja biografike dhe kujtimeve të veta në lidhje me Samiun, ai i pari jep edhe një bibliografi mjaft komplete të veprave të Samiut. Kjo bibliografi ka shërbye si bazë për shumë vetë që kanë shkruar ma vonë për Samiun. Meqenëse në këtë bibliografi ka disa gabime, si ka me u pa në vazhdimi të punimit tonë, këto gabime janë transmetue thuejse automatikisht, pa i çfletue veprat. Një artikull asht botue edhe në *Enzyklopaedie des Islam* (Edicioni i parë s. v. *Sami* shkruar nga J. H. Kramers), por pa të dhana të reja dhe një në *Hayat Ansiklopedisi*. Si karakteristikë esenciale e të gjithë këtyne punimeve asht se shumicën e veprave të Samiut nuk i kanë pa e lene ma lexue e janë kufizue vetëm në disa pjesë kryesore. Tash presim artikullin mbi Samiun në *Islam Ansiklopedisi* i cili me siguri ka me dalë deri në fund të këtij viti dhe shpresojmë, tue njohtë redaktorët e kësaj veprë madhështore, se ka me qenë ma i gjanë dhe ma i dokumetuem, se do t'i jipet Samiut vendi të cilin e meriton.

Një përparim të dukshëm në studimin e Sami Frashërit paraqet libërthi i Hikmet Turhan Dğlioğlu-t⁹, i cili flet ma gjatë mbi biografinë e tij tue paraqitë të dhana të reja marrë direkt nga fëmijët e Samiut. Edhe ai nuk ndalet ma gjatë në analizën e veprave „sekondare” të Samiut, por ka meritë të madhe që jep pjesë nga parathaniet e disa veprave të pabotueme të Samiut. Libri i tij më ka shërbye shumë për këtë punim. Dağlioğlu e ka marrë plotësisht dhe pa kurrfarë rezerve bibliografinë nga Nexhip Asimi dhe prandaj gabimet bibliografike reflektohen edhe këtu. Miku im i nderuem dhe dashamirësi i madh i albanologjisë Nexhip Alpan, këshilltar në Ministrinë e Arësimit në Ankare, ka botue vjet një artikull mbi Samiun¹⁰, tue dhanë shkurtimisht biografinë dhe bibliografinë e Samiut simbas Dağlioğlul. Artikulli asht shkruar pa pretendime shkencore por në te gjejmë mendime të shkenctarëve të ndryshëm turq mbi Samiun, gja që asht posaçrisht interesante.

Ndër historitë e letërsisë turke, disa nga të cilat janë citue edhe në punimin tonë, gjejmë gjithashtu të dhana të vjeshme, por në to bahet kryesisht fjalë mbi romanin e Samiut dhe mbi dramën „Besa”. Në fund kemi përfitue shumë nga vepra e Agâh Sîrri Levend-it¹¹, sidomos në lidhje me kapitullin „Pikëpamjet gjuhësore të Sami Frashërit”. Në vitin e kaluem, Osman F. Sertkaya ka botue një artikull të shkurtë

⁷ *Atatürkçülük ve Moskoğluk-türklük savařları*, Istanbul 1953 në vende të ndryshme.

⁸ *Ş. Sami* në *Türk Encümeni Mecmuası Sayı 2, Eylül-Teşrinisani 1929* f. 24—34

⁹ *Şemsettin Sami, Hayatı ve Eserleri*. Istanbul 1934

¹⁰ *Türkcü ve türçeci Şemsettin Sami, 'yti unutmayalım* në *Önasya* (Aylık Milliyet Fikir ve San'at Mecmuası), Yıl 2, Sayı 22, Haziran 1967

¹¹ *Türk Dilinde Gelişme ve Sadaleşme Safhaları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1949

mbi randësinë e *Kâmûs-i Türkî* të Samiut në revistën *Türk Kültürü* (Nr. 56, Haziran 1967) por pa mos thanë diçka të re.

Të gjitha këto vepra kanë të dhana të shumta për Samiun që do të na shërbejnë me rastin e hartimit të një monografie mbi Samiun. Por për këtë punim, burimi kryesor kanë qenë veprat e Samiut, gazetatat dhe revistat të cilat i ka drejtue ose në të cilat ka bashkëpunue si dhe shenimet e shumta që i grumbulloj vjetë me rradhë.

Përsa i përket aktivitetit atdhetar dhe veprave shqipe të Samiut, së pari duhet përmend kapitulli mbi Samiun në *Historia e letërsisë shqipe* (II, Tiranë 1959, f. 277 e vazhdim). Por edhe këtu, bahet shumë pak fjalë mbi rolin e Samiut në letërsinë turke. Gjithashtu ka edhe disa gabime materiale. Ndër studimet ma serioze shkruie shqip duhet përmendë dy punimet e Kristo Frashërit¹² nga të cilat atë botue në *Buletinin* e kam lexue para shumë vjetësh e tash s'kam mujtë me e gjetë. Në të dytin, autori ban një përpjekje të gjejë një harmoni midis veprimtarisë së dyfishtë të Samiut, shqiptare dhe turke, të zbulojë një fill të përbashkët që e përshkon të tanë aktivitetin politik dhe krijimtar, ide kjo mjaft origjinale, por mue më duket edhe mjaft artificiale, meqenëse vetë autori nuk i ka studjue veprat turqishte të Samiut, por jep mendime vetëm në bazë të titujve që i citon. Sikurse nuk mund të ndahen veprat e tij shqipe nga letërsia shqiptare dhe aktiviteti i tij politik e patriotik nga lëvizja kombëtare shqiptare, poashtu edhe veprat e tij shkruie turqisht s'mund të shikohen të izolueme nga letërsia, leksikografia dhe shkenca turke. Madje, tue e shikue Samiun në këso relacionesh, del në dritë madhështia e plotë e tij.

Natyrisht, janë shkruie edhe artikuj të tjerë të shumtë, edhe para luftës edhe mbas luftës, mirëpo në esencën e problemit ata nuk ndrrojnë gja, prandaj edhe nuk i kemi citue.

Në punimin që po e botojmë këtu, bajmë një orvatje me dhanë një pasqyrë të veprimtarisë letrare, shkencore, gazetare, filologjike, pedagogjike të Samiut hartue në gjuhën turqishte e arabishte. Natyrisht, me këtë rast veprat e tij shkruie shqip mbeten anash. Në punimin tonë jemi përpjekë të japim analizën e shumë veprave të Samiut shkruie turqisht dhe arabisht, por tue pasë si ide udhëheqëse që sa ma tepër me ia lanë fjalën Samiut. Mjerisht, edhe ky punim i yni mbetet i cunguem për arsye se disa vepra të Samiut nuk i kemi pasë në dorë, sadoqë vjet me radhë i mbledhim veprat e tij dhe grumbullojmë shënime mbi te. Së këndejmi në disa vepra jemi ndalë ma gjatë kurse disa vetëm i kemi përmendë. Kjo vlen sidomos për veprat e mbetuna në dorëshkrime. Prandaj edhe punimin tonë nuk duhet me e marrë si gja të kryeme. Po kështu jemi të vetëdijshëm se vetë titulli i punimit tonë nuk asht krejtësisht i saktë meqenëse

¹² Sami Frashëri në *Buletini shk. shoq. 1955*, Nr. 4 dhe *Shemsedin Sami Frashëri — ideolog i lëvizjes kombëtare shqiptare në Studime Historike 2/1967*, f. 79—93.

këtu nuk bahet fjalë vetëm për veprat thjeshtësisht letrare dhe filologjike të Samiut. Por nuk na e ka marrë mendja me gjetë titull ma të përshtatshëm.

Sikurse ka me u pa në vazhdim, këtë punim e kemi nda në tetë kapituj. Nji ndamje të tillë e kërkon vetë karakteri i veprave të Samiut, disiplinat e ndryshme letrare dhe shkencore në të cilat Samiu ka dhanë kontributin e vet dhe veprimtaria e tij. Deri më sot, edhe nëse janë përmendë veprat e tij, ato janë dhanë grumbull njana mbi tjetër, kështuqë s'kemi kurrfarë pasqyre të qartë mbi krijimtarinë e tij. Tue i paraqitë veprat e tij kështu, të klasifikueme, besojmë se do të mbërrijmë me dhanë nji pasqyrë krejt të re. Kështu Samiu na del në dritë me gjithë madhësinë e vet, vigan me kuptimin e plotë të fjalës. Njikohësisht Samiu kështu na paraqitet jo vetëm si shkrimtar dhe shkenctar turk, por si shkenctar ndërkombëtar, i cili ka dhanë kontributin e vet në fondin shkencor botnor. Turkologjia asht shkencë ndërkombëtare, e Samiu, me fjalorët e vet dhe me enciklopedinë, ka zanë nji vend me randësi në te. Mjafton me theksue se s'ka institut të studimeve orientale në botë, s'ka turkolog i cili nuk mban para vehtes fjalorët e tij. Në këtë mënyrë ai i tejkalon caqet kombëtare turke. E tue vue në pah edhe veprat e tija islamologjike e arabistike — gja që bahet për herë të parë — Samiu hyn në laminë e orientalistikës në kuptimin e plotë të fjalës.

Sigurisht se shumë lexues kanë me u habitë kur të shohin se Samiu thot „gjuha jonë turqishte”, „kombi ynë turk”, „Atdheu ynë” etj. Këto gjana aspak nuk duhet të na çudisin. Asht e dijtun se Samiu jetoi dhe veproi në Stamboll, ku gjeti ambient të volitshëm për t'i dhanë hov talentit të vet krijimtar. I pajisun me nji dije të thellë të kulturave dhe të gjuhëve orientale e evropiane, me nji njohje të gjanë të gjuhëve klasike, Samiu gjeti në Stambollin e atëhershëm, ku me të madhe fryente era e Evropës, kushte të përshtatshme për krijimtarinë e vet, nji fushë të gjanë për afirmimin e tij të plotë. Njikohësisht nuk duhet me harrue që turqishtja ishte mjeti i tij ma i fuqishëm për të shprehë idetë e veta iluministe dhe humaniste. Ma në fund, në kohën kur vepronte Samiu, e kjo asht kryesisht koha e absolutizmit hamidian, ishte vështirë me veprue e me shkruë ndryshe, sadoqë Samiu me shum vepra shqip e me shum artikuj turqisht ka provue se kurr nuk i kanë mungue guximi e trimnia. E tue e studjue në kushtet e atëhershme, me të gjitha përkufizimet e të metat e kohës, me pikëpamjet ideologjike që mbretnoishin aso kohe të cilat reflektohen edhe në botëkuptimet e Samiut, sidomos në rininë e tij, gjëjmë arsyetime për shum ide dhe mendime që sot janë të tejkalueme dhe thuejse të harueme, për disa iluzione që ushqente elita intelektuale e Stambollit nga të cilat nuk mbeti imun as Samiu. Këtu mendoj pikësëpari në idetë e paraqituna në dy veprat islamologjike. Në këtë mënyrë njikohësisht do të mundemi me e ndjekë edhe evolucionin e shpejtë të Samiut jo vetëm shkencor, por edhe politik dhe ideologjik. Si i tillë, shpresojmë se ky punim do të jetë nji kontribut për hartimin e ma vonshëm të nji monografie të Samiut, gja të cilën ai e meriton ka kohë.

I

KRIJIMTARIJA LETRARE E SAMI FRASHËRIT

Si kapitull të parë në këtë punim tonin kemi vu „Krijimtarinë letrare të Sami Frashërit”. Arsyet për këtë janë të shumta. Së pari, veprat origjinale letrare të Samiut janë kronologjikisht prodhimet e tija të para, të shkrueme. Së dyti, me këtë vepër Samiu asht deri diku pioner në letërsinë turke, e mbi këtë anë të aktivitetit të tij asht folë ma së pakti ndër shkrimet albanologjike, kështuqë veprat e tij letrare, me përjashtim të „Besës”, kanë mbetë të panjoftuna. Këtë kapitull e kemi nda në disa nënkapituj: romani, dramat, anegdodat, gojëdhana, përkthimet letrare dhe antologjitë — pra një rënditje që na asht dukë ma e logjikshme.

1) Romani „Dashunija midis Talatit dhe Fitnetes”

Arti dramatik, romani dhe novela janë gjini të reja në letërsinë turke, të huajtura nga letërsija evropiane. Këto gjini lindin në Turqi mbas periudhës së Tanzimatit (reformave), kur fillojnë me dëpërtue idetë evropiane në Turqi, kur fillon shkollimi i turqve në Evropë, ku njihen me letërsinë evropiane, ose ma mirë me thanë me letërsinë franceze. Ndër historitë e letërsisë turke, si romane të para përmenen romani *Hasan Mellah* i Ahmet Midhat efendisë, botue më 1875 dhe romani i Namik Kemalit *Intibah* (Zgjim), botue më 1876¹, i pari shkruue nën influencën e Alexandre Dumas — fils, e i dyti nën influencën e Victor Hugo-s. Mirëpo, në të vërtetë, romanin e parë turqisht e ka shkruue Samiu në vjetin 1872 si njizetedyvjeçar.² Përmbajtja e romanit asht sa vijon:

Talati, si fëmi, ka mbetë jetim. Ate e rrit e ama. Kur kalon kohën e pubertetit dhe bahet djalosh, ndihen ndryshime në te. Në shtëpi kanë pasë një dadë sudaneze, e cila kupton si qëndronte puna. Ajo i thotë t’amës së Talatit se duhet ta martojë të birin. Mirëpo, e ama nuk ndin për këtë punë dhe nuk ua ven veshin fjalëve të dadës. E në të vërtetë, mendimi i dadës asht krejt i drejtë. Talati asht dashunue në të bijën e kojshisë Fitneten, të cilën e ka pa nga dritarja. Puna ka shkue aq larg sa që djali vishet në tesha grash dhe tinëz shkon e takohet me vajzën. Mirëpo burri i t’amës së saj dëshiron me e martue Fitneten me një njeri në moshë por të pasun. Ma në fund e realizon

¹ Ma gjansisht shih: Ismail Habib, *Tanzimattanberi Edebiyat Tarihi*, Istanbul, Remzi Kitabevi 1942, f. 152—153, 157.

² *Taaşşuku Tal’at ve Fitnat*, Elcevaip *Matbaasi*, Istanbul 1289/1872, 180 f. Këtë vepër të Samiut disa e marrin si tregim, por shumica si roman. Edhe Dr. Paul Horn në *Geschichte der türkischen Moderne*, Leipzig 1902, f. 38 e merr si roman. Të gjithë historianët e letërsisë turke e përmendin si një nga romanët e parë kurse në realitet ai asht i pari, Romani ka dalë së pari si felton në revistën „Hadika” e pastaj edhe si libër në vehte.

dëshirën e vet dhe bahet dasma. Por, burri i saj që hyn në gjerdek me te paska qenë dikur burri i nanës dhe i ati i saj i vërtetë. Vajza nuk mundet me e durue këtë tragjedi dhe vdes, e nga dhimbja vdes edhe Talati. I ati i vajzës, që u ba shkaktar i kësaj tragjedije, vret vehten.

Shihet pra, se romani asht thurë në një mënyrë pak romantike, e konflikti asht mjaft artificial. Mirëpo, romani ka një tendencë pedagogjike. Ai paraqet tragjeditë që ndodhin për shkak se grueja muslimane asht e mbulueme, asht e shtrëngueme me iu bindë dëshirës së prindëve e nuk asht e lirë me zgjedhë shokun e vet të jetës. Historiani i letërsisë turke Ismail Habib thekson se romani i Samiut, sadoqë një ngjyrë romantike, sadoqë asht përpjekja e parë letrare e Samiut, sadoqë mund të thuhet se fantazisë i asht dhanë mjaft liri, prapëseprapë, për kah gjuha e përdorun, mbarështrimi i ngjarjeve, përshkrimet të tipareve të cilët janë njerëz me gjak e me shpirt, qëndron në të vërtetë përmbi veprat e ngjashme jo vetëm në kohën e tij, por edhe në krahasim me veprat e shkrueme mjaft kohë mbas tij.³) Vlehtë ma e madhe e veprës qëndron në atë se personat janë tipizue shumë mirë nga pikëpamja gjuhësore. Kështu, e ama e Fitnetes flet taman si një zojë Stambolli, dadja sudaneze flet me fjali të shkurta, tue ba gabime jo vetëm në gjuhë, por edhe në shqyptim, sepse si sudaneze ç'ën e shqypton si *sh*, *e-n* si *a* etj.

Nuk dijmë se në çfarë pritjeje ka hasë romani në atë kohë kur publiku lexues turk fillonte me lexue vepra të këtilla gjinësh europiane, por mbetet si një vepër me randësi në historinë e letërsisë turke, si vepër që përfaqson hapin e parë kah aklimatizimi me letërsinë evropiane.

Simbas disa të dhanave që s'kam mujtë me i verifikue, Samiu ka shkruar edhe dy romane që kanë mbetë pa botue: *Iskat-i cenin yahut ikisi ölmüş, ikisi çıldırmuş* (Abortusi apo të dy vdiqën, të dy u çmendën) dhe *Rekâbet* (konkurenca, rivaliteti).

2) Dramat

Në kohën kur Sami Frashëri shkruen dramat e veta (1874—1876), teatri turk memëzi që i kish ba hapat e parë. Deri në kohën e Tanzimatit në Turqi nuk ka ekzistue as teatër, as çfaqje teatrale në kuptimin evropian. Mbas Tanzimatit, fillojnë me ardhë trupa teatrale të jashtme dhe me dhanë çfaqje për antarët e kolonive të ndryshme joturke në Stamboll. Më 1860 themelohet një grup teatral ermen që jep çfaqje në gjuhën ermenishte. Herë mbas here në këtë teatër përkthehen disa pjesë frengjishte dhe aty edhe çfaqen. Prej vjetit 1869 në lagjen Gedikpasha adaptohet një ndërtesë si teatër dhe fillojnë çfaqjet në gjuhën turqishte. Koha prej 1869 deri më 1873 asht një periudhë tranzitore, periudhë adaptimi, kurse prej vjetit 1873—1883 kemi një hov të madh, kur çfaqen edhe shumë pjesë origjinale.

³ *op. cit.* f. 168

Pjesa e parë teatrale turke asht komedia në një pamje e Ibrahim Shanasisë „Şairin evlenmesi” (Martesa e poetit) botue më 1860. Veprën e Shinasisë e vazhdon Namik Kemali i cili shkruajti pesë pjesë teatrale, por sukses ma të madh pat pjesa me përmbajtje politike „Vatan yahut Silistra” (Atdheu apo Silistra). Diçka ma vonë, rreth vjetit 1873—74, botohen disa pjesë teatrale në vargje të Abdulhak Hamidit, e po në këtë kohë i shkruen dramat e veta edhe Samiu. Pra, me plot të drejtë mund të themi, e kjo gja pohohet edhe ndër historitët e letërsisë turke, se Samiu ka qenë ndër shkrimtarët e parë të dramave në Turqi.

Siç ndodhë edhe me veprat e tjera të shkrueme turqisht, ashtu edhe mbi dramat e Samiut, me përjashtim të „Besës”, nuk asht shkruue kurrëgjja. Ndër disa burime, ato vetëm janë numrue⁴), kurse diku-numri i tyre asht shënue gabimisht. Unë kam pasë në dorë tri dramat e Samiut, por ka gjasë se Samiu ka shkruue jo tri, po katër drama. Titujt e tri dramave të njohtuna janë:

- 1) *Besa yahud ahd'e vefa* (Besa apo të mbajtunit e fjalës së dhanun),
- 2) *Seydi Yahya* (Sejdi Jahja),
- 3) *Kâve*⁵

Të trija këto drama janë të botueme dhe mbi ta do të flasim ma poshtë. Mirëpo, mue më duket se Samiu ka shkruue edhe një dramë tjetër të cilën nuk ka mujtë me e botue. Në fund të veprës *Himmatu-l-himâm fi nashr al-Islam* Samiu jep një bibliografi të veprave të veta të botueme dhe të pabotueme. Midis veprave të pabotueme përmendet edhe drama (fâği'a) *Mazâlim-i Endelus* (Krimet në Spanjë)⁶. Sadoqë unë nuk e kam pasë në dorë këtë dramë, jamë ma se i bindun se ka shkruue një dramë me përmbajtje të tillë, dmth. mbi zhdukjen e muslimanëve në Spanjë në kohën e inkvizicionit. Më duket se elementet e kësaj drame i gjejmë në veprën e tij të përmendun shkruue arabisht „*Himmatu l-himâm* (f. 6-8) ku thuhet:

„Pastaj mbretnoi dobësia dhe dekadencia në të dy shtetet (në atë të Abasidëve në Lindje dhe të Omejadëve në Perëndim — H. K.); njerëzit e tyre i kaploi plogështia e luksi dhe i sulmuen anmiqt, ose ma mirë me thanë qufarët mongolë nga Lindja dhe evropianët nga Perëndimi. Ata shkatërruen, asgjasuen, vranë dhe dogjën, kështuqë gja nuk mbeti nga veprat e muslimanëve. Këta ishin popuj barbarë. Kështu ushtria e Xhingiz Hanit derdhi rrëke gjakun e burrave, grave

⁴ Në artikullin e përmendun të Nexhip Asimit vetëm janë numrue tri dramat e botueme, po kështu edhe në veprën e Dağlioğlu janë përmendë simbas Nexhip Asimit, kurse në *Historia e letërsisë shqipe* (II, f. 279) thuhet: „Ai shkroi dramën „Besa” dhe një tjetër dramë origjinale”.

⁵ Te Dağlioğlu dhe N. Alpani e të gjithë të tjerët gabimisht *Gâve* apo *Gjave*.

⁶ Arapët e kanë quejtë Spanjën *al-Andalus*, e prej tyre e kanë marrë këtë emën edhe Turqit.

dhe fëmijve muslimanë pa asnjë shkak dhe bigajri hak; ata shkatërruen çdo gjë që gjetën përpara, i zhdukën të gjithë njerëzit, librat e shkollat. E përse i përket evropianëve⁷, që në atë kohë ishin në kulmin e xehaletit, por nga ana tjetër ishin të veshun me një fanatizëm dhe mëni të pakufishme kundër muslimanëve, ata nuk u kënaqën vetëm me rrëximin e shtetit musliman në Spanjë, por u çuen priftnit e tyre dhe organizuen gjyqë inkvizicioni dhe filluen me i gjykue muslimanët e ndëgjueshëm dhe mi dënue tue i djegë të gjallë. Një shumicë e madhe e këtyne të mjerëve kaluen në fenë krishtene për të shpëtue shpirtin, mirëpo priftnit prapë kërkuen që të digjen, sadoqë ishin kristianizue. Në të gjitha tokat e Spanjes nuk mbeti asnjë musliman. Kështu u zhduk Islami nga viset e Spanjës, Portugalit, gjysmës së Francës, Sicilisë dhe gjysmës së Italisë. Evropianëve nuk u mjaftuen këto krime të tmershme, por u mblodhën nga të gjitha vendet e Evropës nën flamurin e kryqit dhe filluen me sulmue pa prâ shtetet islame... Kjo vepër e tyre mbeti si turp i madh i tyre që do të përmendet në histori deri në ditën e kijametit, sepse kur e pushtuen muslimanët Spanjën, u sollën ndaj tyre me butësi, sunduen me drejtësi dhe bamirësi — e kjo po vërtetohet dhe pohohet nga vetë historianët e tyre”.⁸

Pra, zhdukja e muslimanëve të Spanjës asht një temë e cila pa dyshim e ka tërheqë Samiun dhe ka ndezë fantazinë e tij. Veç kësaj, motivi i dramës së dytë të Samiut *Sejdi Jahja* asht marrë po kështu nga kjo periudhë, zaptimi i Spanjes muslimane nga ana e Ferdinandit dhe të Izabelës. Për të gjitha këto arsye jam ma se i bindun se shënimi i naltëpërmendun bibliografik mbi dramën e katërt të Samiut *Mazâlim-i Endelus* asht i saktë, vetëm që këtë dramë nuk e ka botue, e ma vonë nuk përmendet ma, e ndoshta asht zhdukë. Gjurmimet e ardhshme do të provojnë deri në çfarë shkalle kam pasë të drejtë.

Por, të kthehemi tash te dramat e botueme. Drama e parë e Samiut asht *Besa* e cila asht njëkohësisht edhe vepra e tij e dytë letrare origjinale, mbas romanit të naltëpërmendun. Nga data e shënueme në fund të parathames, shihet se dramën e ka krye në Tripolis të Libisë, ku ka qenë internue më 27 xhumaze I 1291 mbas hixhrës, ose më 12 korrik 1874. Drama asht botue më 1875.⁹ Më 1901 drama asht botue shqip në Sofje në përkthimin mjaft të dobët të Yp Kolo-

⁷ Në origj. *al-Ifranxh* dmth. frankët ose evropianët, termin që ka hy heret në përdorim në historinë arabe dhe deri vonë ka mbetë në përdorim me domethanie „evropianë”.

⁸ Këto fjalë të Samiut nuk janë aspak të egzagjerueme e mbështeten plotësisht në faktet historike. Krahaso psh. Filip Hiti, *Istoriya Arapa*, Vesselin Masleša, Sarajevo 1967 f. 302—303.

⁹ *Besa yahud ahde vefa*, Istanbul, Tasvir-i Efkâr Matbaası 1292/1875, 180 f. Simbas Dağlioğlul, drama asht botue në vjetin 1877, kurse simbas N. Alpanit më 1874 që asht gabim.

„Besa” asht botue si libri i parë i bibliotekës „Matbuat-ı ceyyide” (Botimet e bukura), të cilën bibliotekë e kanë themelue Samiu, Naim Kemali dhe Ebuzzija Teufik. Në këtë bibliotekë asht botue edhe drama „Seydi Yahya”. Në lidhje me çfaqjen e dramës në të gjitha burimet përmendet gabimisht vjeti 1875 ose ma vonë. Mirëpo, në faqen e dytë të dramës shkruen

njës, kurse në vjetin 1937 asht ribotue në Tiranë.¹⁰ Në saje të këtij përkthimi, drama jo vetëm që asht çfaqë në shumë skena, por mbi te asht shkruar mjaft, kështuqë unë s'kam me shtuar gjatë të re. Mirëpo, këtu asht një gjatë tjetër. Drama origjinale ka një parathanie (Ifâde-i merâm), të cilën, sikurse përmendëm, Samiu e ka shkruar më 1874 në Tripolis. E si për çudi, përkthyesi i shqipes nuk e ka përkthyer parathaniën, kështuqë ajo ka mbetur gadi krejtësisht e panjoftun.¹¹ E vetë parathania më duket shumë e rëndësishme sepse shpiegon çka e ka shtuar Samiun me e shkruar këtë dramë, shihet se më çfarë dilemash shpirtnore ka qenë, tue vu në kulmin e konfliktit vrasjen e të birit nga i ati — konflikti midis besës dhe dashunisë prindore. Madje ai në parathanie edhe parafytyron se si e ka çuar dramën në teatër, si asht çfaqë, si ka ndëgjue reagimet e spektatorëve në lidhje me këtë çashtje etike e ma në fund trillon edhe një dialog midis një spektatori dhe vetëvehtes si autor, ku spektatori e sulmon qëndrimin e tij, kurse Samiu e mbron. Tue mendue se Parathania asht me shumë rëndësi, unë po ndalem pak ma shumë në te, tue i parafrazuar disa pjesë e disa tue i përkthyer integralisht.

„Jo për shkak se jam një prej tyre (prej shqiptarëve — H. K.), por ndoshta për shkak se më duket e nevojshme të çfaqen në skenë virtytet siç janë patriotizmi, vetëfliji, të mbajturit e fjalës — që shumë kohë po ma preokupon fuqinë e fantazisë me shkruar një trak-

se „Besa' 'asht çfaqë për herë të parë me 18 safer 1291 (= 8 prill 1874) në „Osmanli tiyatrosu” në Stamboll, pra, përpara botimit. „Besa” ka pasë sukses të madh sidomos mbas hyrijet t kur asht çfaqë ndër vendet e ndryshme të Turqisë.

¹⁰ S. Frashëri, *Besa, Dramë me gjashtë pamje*, Përkthyer nga Abdyl Ypi Kolonja, Sofia, Mbrothësia 1901. Për këtë përkëthim mendon edhe P. Horni (*op. cit.* f. 38) kur shkruen: „*Ehrenwort ist übrigens ins Albanische übersetzt worden* (Fundi i fundit „Besa” asht përkthyer në gjuhën shqipe). Këtu kishim përmendur se Sami Frashëri asht shkrimtari veprat e të cilit janë përkthyer ma së shumti në gjuhët e hueja. Po japim shenimet bibliografike për përkthimet e „Besës” dhe të „Shqipëria ç'ka qenë...”. Përveç përkthimit të përmendur shqip, „Besa” asht përkthyer bullgarisht: *Besa, čestna дума. Dram v šest deistvija, iz albanski život*, Prevel ot albanski L. J. Siljanov, Plovdiv, L. I. Mancov 1902; italisht: *Besa o la fede albanese*, tradotto da Dott. Agostino Ribecco, Frascati 1908; anglisht: *Besa, Pledge of honor*, translated by Nelo Drizari, Boston Mass. 1946. Vepra „Shqipëria ç'ka qenë...” asht përkthyer turqisht: *Arnavudluk ne idi, ne dir, ne olacak?* Arnavudçadan harfiyyen mütercemdir. Mütercimi Şahin Kolonya (Sofia 1904); greqisht: *Sami-Bei Frasar, I Alvania ti ito, ti eine kai ti prepei na eine*, Metenehthesa ék tog alvanikoy ypo toy Gerontos tis Nemertzkas, Sofia, Tipogr. Mbrothësia 1907; gjermanisht: *Sami Bey Fracheri, Was war Albanien, was ist, was wird es werden?* Aus dem Türkischen übersetzt von A. Traxler, Wien und Leipzig, A. Holder 1913; italisht: *Sami Frashëri, L'Albania, suo passato, presente e avvenire*. Traduzione dal albanese per Luigi Lorecchio, Coscura 1923.

Ndër shenimet e mija kam hasë se ky libër asht botuar edhe në gjuhën frëngjishte në Bukuresht me titull *L'Albanie — le passé, le present et l'avenir* mirëpo nuk e kam shenue burimin. Prandaj këtë duhet me e marrë me rezervë.

¹¹ Unë nuk di që ta këtë përmendë ndokush këtë parathanie.

tat¹² letrar në të cilin do të përshkruej disa zakone dhe moralin e popullit shqiptar". Pata vendosë, thot Samiu, që këte qëllim timin ta çfaq me anë të një tregimi. Mirëpo, tue mendue se personi në një tregim gjen vend në fantazinë e lexuesve, kurse në pjesën teatrale personi del para sysh të të gjithëve në trajtën e plotë, se ndikimi i teatrit asht ma i madh se i tregimit, e tue marrë parasysh gjendjen fillestare të teatrit tanë, se ka vepra me moral të ultë dhe janë shkruar simbas moralit të huej, se shumë përkthime janë të dobëta, „vendosa me shkruar një vepër teatrale mbi moralin dhe doket e popullit shqiptar...”¹³

„Po, vendosa, mirëpo as që mujta me trilluar landën mbi të cilën do të mbështetej vepra, as përcaktova personat që do të ishin herojt e veprës. Shum herë, edhe tue mos e lodhë tepër trunin, mërzhitesha dhe hiqsha dorë nga ky pasion, mirëpo, s'kalonte shumë kohë e përsëri më kthehej kjo dëshirë”

Në vazhdim Samiu flet se si shumë ide të mëdha, shumë zbulime u kanë ra ndër mend njerëzve në shtrat, në thelbin e natës kur thellohen lirisht ndër mendime. Edhe Samiut, një natë frori, kur ka ra në shtrat dhe e ka fikë llampën, i ka lindë ideja që e ka mundue aq kohë, ideja mbi „Besën”. „Mbasi e angazhova fantazinë një gjysmë ore me mënyrën e të shkruemit dhe të hartuemit të landës, në fantazinë time filloi të shtjellohet „Besa” si në skenë...”.

„Thash se ishte një natë frori, po, madje ishte një nga netët e fundit të frorit, gja që don me thanë se pak kohë kishte mbetë deri sa merr fund sezona teatrale. Nëse e shkruaj këte vepër, ajo mbrenda vjetit duhet të „çfaqet” — thash, sepse ndoshta nuk do të jetoj deri në vitin e ardhshëm”.

Të nesërmen çohet Samiu dhe me një pendë të vjetërsueme e të braktisun ia fillon punës. Ka shkruar direkt në të pastër në një fletore, sepse e ka dijtë nga eksperiencia se çdo gja që shkruen ditën si kopje, natën i vijnë ide të reja dhe ban ndryshime në te. Më 12 mars e ka krye veprën. Nga kjo del si më duket mue, se parathania asht e trillueme dhe deri diku e dramatueme, sepse ai flet se e ka dorëzue fletoren në teatër, kurse dramën e ka shkruar në Tripolis ku s'ka pasë kurrfarë teatri.

„Vall, kjo vepër që asht krijesë e thjeshtë e fantazisë sime, a asht e përshtatshme që të vihet para syve të publikut? Herojt e fantazisë sime të cilët aq mirë e luejtën rolin në praninë e ndërgjegjes sime, a do të dijnë me tregue aq aftësi në skenë në praninë e spektatorëve? A do t'u duertrokisi publiku herojve pozitiv po aq sa u ka duertrokitë ndërgjegja ime? E nëse nuk u duertrokit? E nëse aftësija e herojve të mij asht e posaçme vetëm përsa i përket mbrendësisë së fantazisë sime e s'do të munden me e vu në pah përjashta... apo nëse akcionet e herojve pozitiv hasin në aprovim vetëm në sytë e ndërgjegjes sime e

¹² Në origj. Samiu përdorë fjalën *Risâle* që don me thanë traktat, broshurë, esej.

¹³ Pjesët vu nën thojza „...” janë përkthime integrale.

publiku nuk i pëlqen . . . Mirëpo, gjaja kryesore nga e cila duhet frigje në vepra të këtilla të fantazisë dhe në akcionet që rrjedhin në skenën e teatrit asht ndërgjegjja, sepse për ndërgjegjen nuk ekziston asnjë kanun e asnjë rregullore, ajo gjykon si të ketë qejf. Herojt e mij u banë proçes në gjyqin e ndërgjegjes sime, ndokush duel hakli, e ndokush haksëz, vendimet e gjyqit iu dhanë në dorë.

„Ejva, herojt e mij, tue fillue prej kësaj mbramjeje, kurr s'kanë me shpëtue nga të gjykuemit. Të gjorët! Tue i tërheqë nga gjyqi në gjyq, çfarë do të jetë fati i tynë. Ata që për mue duelen të pafajshëm, mund të dalin të fajshëm, e ata që duelen të fajshëm, mund të dalin të pafajshëm! Për shembull, Fatah aga, i cili në gjyqin e ndërgjegjes sime duel aq hakli, ndaj të cilit kam aq kompasion, në gjyqin e ndërgjegjes së tjetërkujt del haksëz, në vend të kompasionit t'i jipet si dënim nefreti! . . . Jo, jo, mos u frigo Fetahu im, mos u frigo! Unë ty nuk po të la. Meqenëse s'ka kanun e ligj për gjyqet e ndërgjegjes, përmbi ta qëndrojnë gjyqe të tjera siç janë hakikati e insafi, të cilët ligje s'munden kurrë me i ndryshue. Me vendimin që ta ka dhanë gjyqi i ndërgjegjes sime dhe me vendimet e gjyqeve të ndërgjegjeve të tjera që ke me i marrë nëse paraqiten te gjyqi i hakikatit dhe i insafit, kujtoj se vendimi im kishte me dalë hakli, dhe ti do të dilshe hakli. Mos u frigo, mos mendo, hajde të shohim!

Tue folë kështu i epsha kurajë tue e rrahë krahëve Fetah agën i cili vazhdimisht më mishnohej para syve”.

„Sadoqë Fetah aga ishte në gjyqin e ndërgjegjes sime ma hakliu midis herojve, prapë ma së shumti frigohesha se Fetah aga do të dali si i dënuem në gjyqin e ndërgjegjes së të tjerëve.”

Në fund, kur ka mbarue loja, Samiu tregon se si ka shkue me vërtetue se çfarë mendimi kanë fitue spektatorët për herojt e tij, a i kanë gjykue sikur ai apo jo. Mirëpo, një shumicë spektatorësh s'kanë pasë një vendim të premë, por ata që kanë marrë një vendim, të gjithë kanë gjetë vetëm një hero haksëz.

— Aman, cilin?

— Fetah agën.

— Arsyjeja?

— Me vra të birin asht gja që i sjell dam edhe moralit.

— Po, e drejtë asht, a vret njeriu të birin e vet, a nuk asht kjo në kundërshtim me një gja të shejtë siç asht dashuniya prindore!

— Jo, Fetah aga im nuk asht njeri që nuk din se çka don me thanë dashuniya prindore; tue e vra të birin ai ven edhe ma tepër në pah dashurinë prindore, ai nuk e vret të birin pse nuk e don, ndoshta asht i shtërnguem që ta vras, me gjithë dashurinë që ka.

— E çka asht ajo që e detyron.

— Besa.

— Don me thanë se besa asht kryekëput në kundërshtim me dashurinë.

— Jo, besa nuk asht gjithmonë në kundërshtim me dashurinë, mirëpo me këtë rast ka qenë e domosdoshme që Selfoja të vdesi nga

dora e t'jatit, kurse dashuniya ka qenë kundra kësaj. Mirëpo, për ta zbatue një urdhën, besa del fituese mbi dashuninë.

— Don me thanë se dashuniya e Fetah agës ka qenë e dobët.

— Jo, dashuniya asht aq e fortë sa që shumë kohë i kundërvihet besës, shpeshherë spektatorëve u duket se ka me dalë fituese, mirëpo meqenëse Besa asht haklije, në fund të fundit del fituese.

— Çka thue, çka asht kjo besa e cila asht ma haklije se një gja e shejtë siç asht dashuniya?

— Po, besa asht haklije, dashuniya asht haksëze, sepse dashuniya deshti që Selfoja të jetojë e Fetah agën ta turponojë karshi një zoje të vyeshme që ia kishte shpëtue jetën.

— Çka do të bahej sikur Selfoja të kishte jetue?

Çka, çka ish ba? Shum gjana të këqija ishin ba, por detalet nuk mund të hyjnë në parathanjen e këtij libri, do të duhej një libër i posaçëm për këtë. Por, përse? Ata që duen që Selfoja mos të vdesi, le ta lexojnë librin *Lore zant Mustefils* (?) të Alexandre Dumas fils e mandej besoj se kanë me na dhanë të drejtë.

Me të ndimë këtë fjalë timen, kundërshtari im që kish zanë vend në fantazinë time — tue u shti se gjoja e lexoi librin e përmendur të Alexandre Dumas fils — tue mos gjetë përgjegje me më dhanë, u zhduk. Atëherë unë u binda e u qetsova se akti i Fetah agës asht i drejtë.¹⁴

Tripolis i Libisë, më 27 cumaze 1-evvel 1291 (=12 korrik 1874).

Unë me këtë rast nuk kam ndër mend me dhanë ndonji mendim për vleftën e dramës „Besa”. Por në lidhje me vleftën e dramës në krahasim me dramën e tjera turke të asaj kohe, do të përmendi fjalët e historianit të njohtun të letërsisë turke Ismail Habib i cili thotë se drama „Besa” asht romantike. Mirëpo, përse u përket kushteve në Shqipëri, ngjarjet e këtilla nuk numrohen si diçka e jashtëzakonshme. Vepra, përse i përket gjuhës edhe mënyrës së të folurit të personave, të lidhunit e ngjarjeve, përkah mbarështrimi, konflikti që vjen gjithnjë tue u rritë, përkah rregullat dramaturgjike dhe skenat — qëndron ma nalt se pjesët e tjera të asaj kohe, madje shumë ma nalt edhe se pjesët e Namik Kemalit. Bile edhe në një pjesë teatrale që shkruhet sot, personat mund të flasin vetëm deri në këtë shkallë në mënyrë të natyrshme, e jo ma tepër.¹⁵

Drama e dytë e botueme e Sami Frashërit asht *Sejdi Jahja*, botue gjithashtu në Stamboll më 1875.¹⁶ Drama përbahe nga pesë akte.

¹⁴ Parathanjen e „Besës” e kam kopjue më 1954 në Stamboll me një laps në një fletore. Shum fjalë tash i lexoj vështirë. Prandaj aty këtu ndoshta më ka shpëtue diçka. Për ndonji gabim eventual kërkoj ndjesë.

¹⁵ *op. cit.* f. 143

¹⁶ *Seydi Yahya, Beş fasıldan ibaret fâcia*, Istanbul, Tasvir-i Efkâr Matbaası 1292/1875, 191 + 1 f. Nexhip Asimi e merr gabimisht datën e botimit të dramave të Samiut: *Sejdi Jahja* më 1876 *Besa* më 1877, kurse *Kâve* më 1877. Tue mos i kontrollue këto të dhana, të njajtin gabim ka ba edhe Dağlioğlu, kurse simbas Dağlioğlulut edhe Nexhip Alpani.

Motivi i dramës asht marrë nga historia islame, nga koha kur mbretëritë e shumta arabe në Spanjë po shpartalloheshin dhe bijshin njana mbas tjetrës në duert e Spanjollëve. Përmbajtja e dramës asht kjo:

Spanjollët e kanë rrethue fortesën Raze e cila ndodhet nën komandën e Sejdi Jahjasë, mixhës së kalifit të Andaluzisë. Por, meqenëse rrethimi ka zgjat ëshum kohë, mprojtësit e kalasë kanë mbetë pa ushqim dhe vdesin dita më ditë, ma tepër nga uriya se sa nga lufta. Në të katër anët vetëm vorre. Nji ditë Sejdi Jahja del me shetitë nëpër kështjellë dhe ndëgjon mallkimet e nji plaku pse nuk e dorëzon kalanë. Nji grue asht ulë mbi nji vorr dhe vajton të birin e fundit nga katër djemtë që kishin vdekë njani mbas tjetrit. Pak ma larg çfaqet fantazma e cila thotë se çdo qëndresë asht e kotë, çdo ditë i vdesin mija njerëz, prandaj le ta dorëzojë kalanë. Mirëpo, pak ma vonë takon robin e vet — Osmanin, i cili i jep zemër që ta vazhdojë mbrojtjen. Osmani ja ka marrë edhe të bijën dyvjeçare Sejdi Jahjasë — Halimen me u kujdesue për te. Tue bisedue kështu, ju afrohet tregtari i quejtun Ibrahim, i cili propozon që ta dorëzojnë kështjellën sepse ka marrë garanci prej Spanjollëve se s'kanë me u ba asgja të keqe. Sejdi Jahja zbulon se Ibrahim i asht i lidhun me anmiqt, prandaj s'pranon ta dorëzojë kështjellën. Të vdekun se të vdekun, mbrojtësit merren vesh që të bajnë sulm. Mirëpo, pa e ba sulmin, Sejdi Jahjanë e trathton nji njeri i tij, të cilit Spanjollët i kishin premtue 20 mijë talira. Ai ja dorëzon Sejdi Jahjanë Spanjollëve, të cilët e fusin në burg. Mirëpo, kështjella vazhdon të qëndrojë. Në burg Sejdi Jahja gjen nji trathtar spanjoll të quejtun Pedro, i cili kur muer vesh se i burgosuni i ri asht Jahja ia jep teshat, por në xhep harron edhe myhyrin e vet. Pedroja, me të veshë teshat, shtihet se asht Sejdi Jahja dhe me anën e nji rojeje të burgut i çon fjalë mbretit të Spanjës se don me bisedue me te. Mbreti e pranoi, tue mendue se po pranonte Sejdi Jahjanë e jo trathtarin Pedro; merren vesh që Pedroja t'ja dorëzojë kështjellën, por njikohësisht mbreti ta emnojë si komandant të kështjellës. Edhe kështu ndodhi. Me rastin e marrjes në dorëzim të kështjellës, nji komandant i mbretit të Spanjës, njifarë Françesko, zen robin e Sejdi Jahjas — Osmanin, të birin e tij Jusufin dhe të bijën e Sejdi Jahjasë Halimen.

Kaluen plot 16 vjet, e Sejdi Jahja në burg e këta rob të Françeskos. Vajza e Sejdi Jahjasë — Halimja nuk din se asht e bija e Sejdi Jahjasë; ajo kujton se asht e bija e Osmanit dhe e motra e Jusufit. Osmani nji ditë ia zbulon sekretin të birit, e ky nuk mundet me durue dhe i tregon vajzës. Në ndërkohë, tue përfitue nga nji amnesti, Sejdi Jahja del nga burgu dhe e takon të bijën, e cila ish lirue gjithashtu, bashkë me Osmanin e të birin. Por të nesërmen nuk i gjen ma, sepse Pedroja kishte marrë vesh për lirimin e tyne dhe i kishte kapë e futë në nji burg tjetër, I piklluem, Sejdi Jahja shkon te mbreti dhe i zbulon sekretin, tue i thanë se ai asht Sejdi Jahja-ja i vërtetë e jo Pedroja, i cili asht hajn. Mbreti e thirr Pedron dhe i pret kryet kurse Sejdi Jahjanë dhe shokët e tij i len të lirë. Atëherë Sejdi Jahja ia jep të bijën Jusufit dhe të gjithë së bashku shkojnë në rrugën e tyne.

Unë nuk di se çka ka qenë arsyeja që shtyni Samin me e shkruar këtë dramë, si dhe dramën e naltëpërmendun „Mezâlim-i Endelus”. Vetëm që kisha me theksue se atë kohë historia e muslimanëve të Spanjës zen vend me randësi në letërsinë turke. Kështu Zija pasha shkruen „Historinë e Andaluzisë” dhe „Historinë e inkvizicionit”, Abdulhak Hamidi dramën „Tariku apo pushtimi i Andaluzisë” dhe dramën „Tezer” me motiv nga historia e Spanjës muslimane.

Siç shihet nga vetë përmbajtja e dramës — gja që bjen ma tepër në sy kur të lexohet — në te kemi mjaft situata artificiale, thurrje e çthurje naive, konflikte të trillueme, që vështirë mund të ngjajnë në jetë. Mirëpo, duhet me dijtë se dramat e Samiut janë ndër veprat e para dramatike në letërsinë turke, se dramat janë thuejse veprat e tij të para letrare, pjellë e fantazisë së tij rinore.

Drama e tretë e botueme e Sami Frashërit asht *Kâve*.¹⁷ Drama ka pesë akte dhe një parathanie të shkurtë, si shumica e veprave të Samiut. Përmbajtja e dramës „Kave” asht si vijon:

Dehaku, mbreti i Arabisë në kohën paraislamike, e ka zaptue Persinë dhe e terrorizon popullin. Ai i detyron persianët që ta braktisin fenë e tyre të vjetër dhe të përqafojnë fenë e Dehakit, adhurimin e statujave. Sadoqë persianët e pranojnë fenë e Dehakit sa për sy e faqe, në të vërtetë ata i kanë mbetë besnikë. fesë së të parëve të tyre. Në oborrin e Dehakit gjinden dy agjutanta persianë, Ferhadi dhe Pervizi. Kur e pushtoi Dehaku Persinë, ai e pat mbytë mbretin persian Xhemshidin, të bijën e tij Mehranë e ka ba shërbëtore të oborrit, kurse Hobiqehranë, të mesën e mbretit persian, tue mos dijtë se kush asht, e ka marrë si bijë në shpirt. Kur Hobiqehraja rritet, Dehaku don me e martue me Kahtanin, vezirin e vet, i cili shquhet sidomos në terrorizimin e persianëve. Mirëpo, vajza refuzon të martohet, sepse ajo e don Pervizin. Ditën e martesës, përpara priftënve, ajo thot hap-tas se preferon të vdesi se sa të martohet për Kahtanin. Dehaku vendosi me e vra së bashku me Pervizin. Njikohësisht Dehaku kishte pa një andërr të cilën fallxhit-priftën ia spjeguen se për çdo ditë duhej t’u flijonte statujave nga një fëmijë. Ato ditë ndodhi edhe një e kremte e persianëve. Një grumbull fëmijësh, bashkë me prindët e tyre të rij, kishin shkue në mal e po luejshin. Në lojë e sipër mbërrijtën ushtarët e Dehakit dhe filluen me i mbledhë. Në këtë çast këtu ndodhi edhe farkëtari Kave me dy fëmijët e tij që kishin ardhë me marrë qymyr. Kave mujti me i mshefë fëmijët e vet, por jo për shumë kohë. Të nesërmen erdhën ushtarët dhe ia muerën fëmijët. Priftnit e kishin marrë edhe Pervizin dhe e pergatitshin që ta therrin. Por në at çast ia behi Kave me çekanin e vet në dorë i shoqnuem nga një grumbull barijsh, të armatosun ca me sopata e ca me huj. Ata e kishin vra mbretin zullumqar Dehakun dhe ndihmësit e tij e tash shpëtuen edhe Pervizin dhe fëmijët. Sekretet që i kishin mbajtë të mshehuna vjetë me radhë tash i zbuluen: Hobiqehraja merr vesh se nuk asht e bija e Dehakit por asht e mbesa e mbretit persian Xhem-

¹⁷ *Kâve*, Tasvir-i Efkâr Matbaası, Istanbul 1293/1876, 190 f.

shidit, kurse Pervizi nuk asht hyzmeqar i thjeshtë i Dehakut, por princi Feridun. Tash të gjithë i ofrojnë farkëtarit Kave që të ulet në fron të Persisë si shpëtimtar i popullit, por ai refuzon dhe ven në fron Feridunin, i cili martohet me Hobiqehranë.

Të ndalemi tash pak te motivi i kësaj drame. Në parathanien e dramës Samiu thekson se drama nuk asht historike. Mirëpo, tue e ndjekë këtë motiv në letërsinë persiane, shohim se asht fare mirë i njohun, jo në histori, por në mitologji. E unë jam gadi i bindun se Samiu këtë motiv e ka marrë nga epopeja e përmendun e Firdusit *Shahname*. Siç dihet, „Shahnamja” e Firdusit asht e ndame në 50 kaptina, në çdo kaptinë bahet fjalë për mbretnimin e një mbreti. Në tri kaptinat e para asht paraqitë, simbas tradicionit popullor, zhvillimi i fisit njerëzor deri në shkallën e qytetnimit. Këto tri pjesë janë edhe ma të shkurta, sepse edhe mbretnimi i tre mbretëve të parë nuk ishte shumë i randësishëm. Mirëpo, kapitulli i katërt asht shumë ma i gjatë, sepse në te këndohet mbretnimi i mbretit të famshëm Xhemshidit, që përmendet në dramën e Samiut. Tradicioni popullor persian e identifikon Xhemshidin me Sollomonin e urtë. Simbas Firdusit, Xhemshidi ka mbretnue 700 vjetë dhe bota dukej si xhenet, kjo ishte epoka e artë mbi tokë; fuqisë së Xhemshidit i nënshtroheshin të gjithë njerëzit, xhint, zanat e shtazët. Mirëpo, ma në fund, Xhemshidi muer aq pushtet sa që filloi me kërkue që t'i bajnë po ato nderime sikurse edhe zotit. Për këtë shkak, iranasit e muerën mëni dhe për fatin e tyre të zi, e thirrën princin arab Dahakun, i cili e vrau Xhemshidin tue e shartue në dysh dhe u ul në fron e mbretnoi 1000 vjetë. Dehaku ishte aq pushtetlakmues sa që bani marrëveshje me dreqin, me anën e të cilit e kish vra të jatin dhe kish zotnue mbi Arabët. Nji ditë dreqi iu paraqit në trajtën e një djaloshi të bukur dhe Dehaku e bani gjellëbamës. Tue e ushqye Dehakun me gjak i hyni aq në qejf sa qe i lejoi ta puthi në shpinë. E në atë vend i duellën dy gjarpij, të cilët posa t'i prejshe rriteshin përsëri. Atëherë një mjek — e ky ishte përsëri dreqi — i tha se gjarpijt do të qetsohen nëse i ushqejnë me tru njerëzish. Prej asaj dite çdo ditë merrshin nga dy njerëz për këtë qëllim. Kështu farkëtarit Kave (heroi kryesor i dramës së Samiut) kishte humbë 16 djemt, e kur deshtën me ia marrë të shtatëmbëdhjetin e të fundit, ai thirri popullin në kryengritje kundër Dehakut. Kur u bashkuen shumë vetë me te, ai e vuni në një shigjetë përparsen prej lëkures si flamur, shkuen te pasardhësi i mbretit Xhemshid, Feriduni, i cili e stolisi flamurin e Kaves me xhevaira dhe u nisën kundër Dehakut. E kur e mundën, nuk e vranë, por e gozhduen të gjallë në një shkamb të një shpelle në malin Damavend. Atëherë Feriduni hypi në fron e përparsja e Kaves u shpall si flamur kombëtar.¹⁸

¹⁸ Krh. Fehim Bajraktarević, *Rustem i Suhrab*, SKZ, Beograd 1923, f. XLVIII-L.

Ky asht verzioni që na jep Firdusi, kurse në Avesta (Bibli i Zaratustrës) kemi një verzion të ngjashëm mbi Dehakun (Aži Dahaka)¹⁹ gjysëm njeri e gjysëm përbindsh, me tri krenë, gjashtë sy dhe tri gojë.²⁰

Pra, s'ka dyshim se ky asht motivi i dramës „Kave” të Samiut, natyrisht i ndryshuem e i përpunuem simbas fantazisë së bujshme të Samiut. Mirëpo, tash parashtrohet pyetja se ku ka qenë arësyeja që Samiu e muer mu këtë motiv të lashtë. Simbas mendimit tim, për këtë çashtje ka disa arësye. Pikë së pari, jo vetëm Samiu, por edhe shkrimtarët e tjerë turq bashkëkohanikë të Samiut, landën e shumë dramave dhe romaneve e merrshin nga historia, kryesisht nga historia islame, tue u frigue me prekë në jetën e atëhershme turke, me shtjellue ngjarje nga jeta e përditshme, për shkak se absolutizmi i Sulltan Hamitit ishte aq i ashpër e barbar, aq tiranik sidomos ndaj intelektualëve, saqë edhe fjalorët e librat e shkollave fillore kontrolloheshin nga cenzura. Arësyeja e dytë asht se Samiut do t'i ketë pëlqye fytyra e farkëtarit Kave, lufta e tij për lirinë e popullit. E mbi të gjitha, mue më duket se në shembëlltyrën e Dehakut Samiu ka pa mishnimin ma konkret të Sulltan Hamitit, këta dy i janë dukë si një trup e një shpirt, sepse dihet se përveç vetive shpirtnore, edhe Sulltan Hamiti ka qenë mjaft i deformuem nga trupi. Njëpërmjet të gojës së Kaves dhe të herojve të tjerë të dramës, Samiu ka mujtë me thanë shumë fjalë kundër apsolutizmit, zullumit, shumë lavdë për lirinë e drejtësinë. Po citoj disa mendime nga drama. Kur e vendosin Feridunin në fron. Kave kundërshton me çekanin e vet e thotë:

— Këtë çekan dhe këtë bajrak të qëndisun që shpëtuen vendin prej zullumit dhe zullumqarëve po t'i dorëzoj ty. Por, përpara betohu se nuk do t'i shmangesh së drejtës, së vërtetës dhe bamirësisë; se popullin do ta dojsh siç don babën, nanën, vëllaznit dhe fëmijtë, se do të punojsh për të mirën dhe lumtuninë. Mbasi të betohesh, do të mundesh me u ulë në fron.

Feriduni: „Ky çekan dhe ky bajrak, deri sa të qëndrojë fisi im, do të jenë të shejtë. Mbi këto betohem se popullin do ta due si babën, nanën, vëllaznit dhe fëmijët. Do të derdh të gjitha fuqitë për mirëvajtjen dhe drejtësinë, kurrë nuk do t'i largohem mirëmbajtjes dhe së vërtetës.

Kave (e çon çekiqin dhe bajrakun në një anë):

— Tash mund të ulesh. (Feriduni ulet në fron).

Të gjithë bërtasin: — Rrnoftë drejtësia! Rrnoftë e vërteta! U zhdukshin zullumi dhe zullumqarët!

Me këto fjalë mbaron edhe drama.

Sadoqë nuk kam kurrfarë prove, nuk asht çudi që Samiu për këtë përmbajtje të dramës të ketë pasë vështirësi të ndryshme.

¹⁹ Krh. W. Geiger und E. Kuhn, *Grundriss der iranischen Philologie*, zweiter Band, Strassburg 1896—1904, f. 663—664.

²⁰ Nga fjala e iranishtes së vjetër *azhi Dahaka* vjen ma vonë *Azhdaha* dhe në fund *azhdaha* apo *azhdërha* që don me thanë „përbindsh”.

Në një burim përmendet edhe drama e pestë e Samiut me titull *Sührâb yahud Ferzendkuş* (Suhrabi apo i biri i zogut) e cila ka mbetë pa botue, por vërtetime për te nuk kam gjetë.

Në lidhje me dramën e Samiut deshta me theksue edhe një gjë. Samiu është i pari në letërsinë turke që jo vetëm e përmend, por edhe e thekson fjalën „atdhe” (vatan), sepse deri në atë kohë vendin e atdheut e zëjshin sulltani e feja, për të cilët duhej sakrifikue jeta. Në mbarim të aktit të parë të dramës „Sejdi Jahja” kemi disa vargje ku i pari fillon me fjalët: „E kemi për detyrë me vdekë për atdhe”, kurse në „Besën” kemi „atdheu është i shejtë, na hamë bukën e tij, na jetojmë nën hijen e tij” — fjalë që ndoshta në atë kohë për turqit ishin të pakuptueshme, sepse ata „hajshin bukën e sulltanit” dhe „jetojshin nën hijen e tij”. Unë po ndalem në këtë çashtje sepse nga fjala „Vatan” (Atdheu) Namik Kemali ka bërë kapital të madh, fjalë të cilën e ka vu si titull të një drame, fjalë e cila ka shkaktue tronditje të mëdha në atë kohë. E Samiu e ka përdorë këtë fjalë me të njëjtën domethanie si Namik Kemali, por diçka ma heret se ai, gjë që e lanë mbas dorë historianët e letërsisë turke.

Historia e letërsisë turke nuk u ka kushtue kujdesin e duhur veprave letrare të Sami Frashërit, aq ma parë se ai është pioner në shumë gjini letrare e shkencore. Natyrisht se nuk duhet kërkue arësyeja vetëm në faktin se duen me ia mohue vleftën si shqiptar. Arësyeja kryesore ndoshta qëndron në faktin se mbas këtyne veprave të para, sado të suksesshme, Samiu i është kushtue krejtësisht punimeve shkencore. Ai vjetë me radhë i habit lexuesit, e sidomos qarqet intelektuale, me ndonji vepër të re. Kështu, veprat e tij letrare kanë mbetë plotësisht nën hijen e veprave të tij shkencore.

3. Anekdodat dhe maksimat

Në vjetin 1883, në edicionin „Cep Kütüphanesi” (Biblioteka e xhepit) të cilën e themeloi Samiu, kurse botuesi ishte ermeni Mihran, u botue libri i Sami Frashërit *Letâif* (Anekdota).²¹ Libri përmban 372 anektoda, dhe simbas mendimit tim është libri i parë i këtij lloji ndër turqit, madje, më duket se është botue përpara përmbledhjeve të anekdotave të Nasradinit. Tue e lexue këtë libër, fitohet përshtypja se një pjesë bukur e madhe e anekdotave është e përkthye nga frengjishtja, sadoqë aty-këtu gjinden anektoda nga jeta muslimane, të cilat ose i ka shënue vetë, ose i ka gjetë nëpër vepra turqishte apo arabishte. Është interesante me theksue se sadoqë ndër turqit anekdotat ma humoristike e ma popullore janë ato të Nasradinit, në për-

²¹ *Letâif*, Istanbul Mihran Matbaası 1300/1882—1883, 224 f. N. Asimi, Dağlioğlu dhe N. Alpani marrin vjetin 1887, por nuk dijnë përse, sigurisht nuk e kanë pa librin, ose është edicioni i dytë, mundësi që nuk duhet përjashtue.

mbledhjen e Samiut nuk gjejmë asnjë sosh. Por sido që të jetë puna, ato janë të zgjedhuna mirë e mjaft humoristike, e sigurisht kanë gjetë lexuesit e vet.

Në bibliografinë e veprave të Samiut, botue në mbarim të veprës „Himmatu-l-himâm...” shkruen se këto anekdota janë botue në dy libra dhe kanë dalë si numri 15 e 16 të serisë „Cep Kütüphanesi”. Mirëpo, unë kam pasë në dorë vetëm një libër, mbi të cilin bana fjalë ma nalt.

Në të njajtën bibliotekë, si nr. 11—14, asht botue libri me titull *Emsâl* (ar. amthâl = shembuj, maksima, fjalë të urta)²². Tue qenë kryeredaktor i gazetës *Sabah* Samiu hapi një rubrikë me titull *şundan bunâar* (prej atij — prej këtij) ku boton fjalë të urta, maksima dhe anegdota, qofshin të trillueme prej tij qofshin të mbledhuna nga burimet e ndryshme. Këto fjalë të urta kanë qenë aq popullore sa që kur u ba Samiu kryeredaktor i gazetës *Tercüman-ı Şark* (1878) lexuesit filluen të kërkojnë që ta vazhdojnë rubrikën tashma të fillueme në *Sabah*. E ai e vazhdoi edhe këtu, madje për këtë shkak, si thekson vetë Samiu, ia patën vu llagapin „Shundanbundanxhi”. Një vjet ma vonë u muer vesh me Mihranin që materialin e pasun të botuem në këto dy gazeta t'a mbledhi Samiu, t'a rregullojë dhe anegdotat t'i botojë me titull *Letâif*, kurse fjalët e urta dhe maksimat me titull *Emsâl*. Kështu edhe u ba. Libri, megjithëse i formatit të vogël si të gjithë librat e kësaj biblioteke, në 511 faqe, përmban një numër të madh fjalësh të urta. Siç na spiegon Samiu në parathanie, ky material mund të ndahet në tri kategori: një pjesë janë përkthimet e fjalëve të urta të mendimtarëve dhe të shkrimtarëve të Lindjes dhe të Perëndimit — emnat e disave janë përmendë kurse të disave jo —, disa janë marrë nga mendimtarët dhe shkrimtarët perëndimorë, por i janë adoptue karakterit dhe moralit musliman, kurse pjesa e tretë janë thjeshtësisht prodhim i vetë Samiut. Sadoqë në reklamën e librave të „Bibliotekës së xhepit” ky libër citohet si nr. 11—14, mue më duket se fjala asht vetëm për këtë vëllim, por meqenëse gati të gjitha librat e botueme në këtë bibliotekë nuk kanë ma shumë se nga 150 faqe, nuk asht çudi që ky libër kaq i madh të ketë qenë nda në katër libra e mandej bashkue, ose ashtu asht llogaritë e shkruar në bibliografi. Dağlioğlu²³ dhe të tjerët japin gabimisht vjetin e botimit, kurse për vetë librin nuk thonë asnjë fjalë.²⁴

4. Antologjitë

Në lidhje me aktivitetin letrar të Samiut, duhet të përmendim edhe disa antologji, ose ma mirë me thanë përmbledhje vjershash (Müntehakat) që i ka përpilue Samiu. Pikë së pari, këtu duhet për-

²² *Emsâl*, Istanbul, Mihran Matbassı 1296/1879, 511 f.

²³ *op. cit.* f. 35

²⁴ Në të ardhmen kam ndër mend me ba një përmbledhje të vogël nga anekdotat dhe maksimat e Samiut.

mendë vepra e botueme *Bakî'nin eşarı müntahabesi* (Përmbledhje e vjershave të zgjedhuna të Bakisë, 1899). Baki asht poeti ma i madh i klasicizmit turk. Ka jetue në shekullin e XVI-të. Përveç divanit (Përmbledhje poezish) ka përkthye edhe një varg veprash nga arabishtja.⁵² Vepra e dytë e botueme e këtij lloji asht *Ali Ebu Tâlib'in eşarı müntahabeieri ve şarh ve tercemeleri* (Përmbledhje poezish të zgjedhuna të Ali b. Ebu Talibit, komentimi dhe përkthimi i tyre) botue më 1318/1900—1901. Sa për kuriozitet do të përmendim se këto dy vepra janë botue në bibliotekën *kütüphâne-i müntehabat*. (Biblioteka e veprave të zgjedhuna). Këte bibliotekë e themelo Samiu tue dashtë me shpëtue nga eksploatimi i Mihranit. Mbi këtë libër do të flasim diçka në kapitullin „Veprat e Samiut nga islamologjia e arabistika”: Po kështu, në këtë kapitull do të flasim për një antologji tjetër të Samiut nga letërsia arabe me titull *Müntehabat-i arabiyye* (Pjesë të zgjedhuna nga letërsia arabe), i cili ka mbetë pa e botue. Gjithashtu në kapitullin në fjalë do të ndalemi diçka edhe në një libër tjetër antologjik të Samiut *Kitâbu mu'allakât as-sab'* (Libri i shtatë muallakave).

Një libër i vogël por tepër interesant i Samiut mban titullin persisht *Hurdeçin* që do të thotë „ai që mbledh gjana të imta”. Libri asht botue në Stamboll në vitin 1302 (1884/85) në shtypshkronjën e Mihranit. Ka gjithësejt 56 faqe. Në parathanien Samiu thot se qysh me kohë ka qenë i dashunuem në poezinë persiane (le të na kujtohet se edhe Naimi përpjekjet e para poetike i ka ba në gjuhën persiane). „Mund të them se persishtja asht një gjuhë e krijueme për poezi, kurse poezia asht çpikë për atë gjuhë”. Sadoqë poetët e vjetër turq i kanë imitue poetët persianë, ata nuk kanë mundë të mbërrijnë mjeshtrinë e tyre, të përvehtësojnë natyrën dhe ngjyrën e asaj poezie — thekson Samiu. Si impuls që ta shkruiej këtë libër ka qenë edhe libërthi që në atë vit e ka botue shkrimtari turk Mualim Naxhi me titull „*Hurdefuruş*” (Ai që shet gjana të imta). Ai e hap rrugën e Samiut e ndjek, këndej edhe titulli *Hurdeçin*.

Libri asht në të vërtetë një antologji e shkurtë e vargjeve të zgjedhuna të poetëve persianë. Libri asht hartue në këtë mënyrë: në fillim jep disa vargje apo një vjershë të shkurtë persisht, mandej përkthimin turqisht e në fund komentin dhe shënimet mbi autorin. Përmbledhja asht shumë e bukur se aty gjejmë vargje të zgjedhuna nga Firdusi, Enveri, Ibr Sina, Zakani etj. Libri asht një provë e shijes së naltë estetike të Samiut dhe të njohjes së përsosun të persishtes.

Në fund do të përmendim edhe një vepër antologjike të Samiut, e cila ka të bajë me „Shahnamen” e famshme të Firdusit. Kemi përshtypjen se Samiu ka dashtë me provue se s'ka lami shkencore, s'ka letërsi të huej — orientale apo oksidentale, në të cilën nuk mund të përzihet. S'ka dyshim se „Shahnamja” e Firdusit ka qenë e njohtun

⁵² Më gjatë përmbi Bakinë krahaso artikullin e M. Fuad Köprülü në *Islam Ansiklopedisi* s. v. *Baki*, ku asht dhanë edhe e tanë bibliografia, por kjo vepër e Samiut nuk përmendet. Ndoshta, dijetari i shquem nuk ka dijtë për këtë vepër.

prej elitës intelektuale turke, por deri në ç'shkallë janë interesue për te, a ka ekzistue ndonji përmbledhje, ndonji përkthim, a ka shkruar dikush për te në atë kohë, nuk kam dijeni. Tue ba gjurmime rreth përkthimeve të para në kohën e Tanzimatit, s'kam hasë në ndonji shënim mbi Shahnamen, gja që asht edhe e logjikshme, sepse i gjithë aktiviteti ka qenë drejtue kah letërsia franceze. Sido që të jetë puna, Samiu e ka marrë „Shahnamen” dhe ka ba një zgjedhje pjesësh ma të bukura. *Zübde-i Şahname*. Çka përmban ky libër i pabotuem i Samiut nuk di, a janë vetëm pjesët e zgjedhuna, a ka komentime, përkthime, siç asht rasti me antologjinë arabe, asht punë që mund të zgjidhet në bazë të dorëshkrimeve të tij.

5. Përkthimet e Sami Frashërit

Samiu ka zhvillue një aktivitet të gjallë edhe në laminë e përkthimeve. Vepra e parë e përkthyme e Samiut asht *Historia e shkurtë e Francës*.²⁶ Nuk asht çudi që këtë libër Samiu ta ketë botue me shpenzimet e veta, sepse në te gjejmë një shënim të këtillë: „Të drejtat e ribotimit i ka përkthyesi. Kopjet në të cilat nuk ndodhet myhyri i përkthyesit do të konsiderohen si të falsifikueme”. Në një parathanie të shkurtë, Samiu ven në dukje se historia e Francës ban pjesë me randësi në historinë botënore, e tue dashtë me i ba atdheut të vet një shërbim të vogël, e ka përkthye nga frengjishtja këtë histori të shkurtë të shkrimtares franceze Mme Sain- Ouen. Samiu njikohësisht thekson se ky asht libri i parë i këtij lloji botue në gjuhën turqishte.

Vjetin që vjen, dmth. më 1873 Samiu përkthen dramën në pesë akte *Kapteri plak*²⁷, sigurisht nga frengjishtja. Mirëpo, kush asht autori i kësaj drame nuk kam mujtë me konstatue. Në vjetin 1874 botohet vepra e përkthyme nga Samiu *Galate*. Nuk di me siguri se kush asht autori i këtij romani, po ma merr mendja se asht fjala për romanin pastoral të shkrimtarit francez Florian, botue më 1783. Në vjetin 1878 botohet romani bukur i madh *Kujtimet e dreqit* nga Frédéric Soulié përkthye nga Samiu,²⁸ kurse vjetin vijues, dmth. më 1879 botohet një pjesë nga romani i njohtun i Viktor Hygos *Të mjerët*.²⁹

²⁶ *Tarih-i mücmel-i Fransa*, I. cuz, Müterc'mi Şemsettin Sami, Istanbul 1289/1872, 164 f. Te Dağlioğlu dhe N. Alpani si vjeti i botimit figuron 1873. Mirëpo, unë librin e kam pasë në dorë, kam marrë shënimet dhe e kam kopjue parathanian. Data asht shënue dy herë. një herë data e botimit — 1289 simbas hixhrës e ky vjet fillon me 11.III.1872 simbas epokës sonë, kurse herën e dytë asht shënue data në fund të parathanies, 10. Rebi' I 1289, dmth. 18 maj 1872.

²⁷ *Ihtiyar onbası*, 5 fassl facia, Istanbul 1290/1873. 62 f.

²⁸ *Şeytanın vadyğarları*. Istanbul 1295/1878. 595 f. të formatit 30x22..

²⁹ *Sefiller*, Istanbul. Mihran Matbaası 1297/1879. 160 f. Duket se cenzura e ka ndalue botimin komplet të romanit. Por diçka ma vonë romani asht botue në tans me germa arabisht. Me 1934 romani asht botue përsëri në tansi me germat. lat në (Sühulet Matbaası, vëll. i parë 1532 faqe in 12°, vëll. i dytë f. 1538—2670 in 12°. Në faqen e parë asht parathania e shkurtë e Samiut mbi V. Hygon, shkruar me 23 şeval 1296 (= 9 tetor 1879).

Më 1884 apo 1885 botohet përkthimi i Samiut i *Robinzonit* të Daniel Defoes, përkthye nga frengjishtja.³⁰ Në lidhje me përkthimin e „Robinzonit” asht interesante me theksue se Samiu e ka përkthye vetëm për t’u dhanë një model përkthyesve të rij se si duhet përkthye nga frengjishtja, sepse në atë kohë gati të gjitha përkthimet baheshin nga kjo gjuhë. Samiu përdorë mu si në origjinal pikat e presjet, tue dhanë një kontribut në problemin e interpunkcionit, sepse në atë kohë mbretonte një anarshi e plotë në këtë drejtim. Në të vërtetë, në këtë kohë ekzistonte një përkthim i „Robinsonit”, mirëpo historiografi Lutfi e botoi përkthimin e Samiut mu për arësyet e naltëpërmenduna.

Në artikullin e naltëpërmendun të Nexhip Asimit (f. 29) kemi edhe një shënim të interesantë mbi përkthimin e dy veprave të tjera.³¹ Vepra e parë asht romani i njohun i Alexandre Dumas *Tre musketarët* (Ëç silahşorlar), të cilin Samiu e ka përkthye në tanësi, kurse vepra e dytë asht një përkthim nga greqishtja. Sado që ven në dukje se ky asht përkthimi i parë nga kjo gjuhë, titulli i veprës nuk përmendet.

Këtu hyjnë edhe disa përkthime nga arabishtja, por mbi këtë do të bahet fjalë në kapitullin „Veprat islamologjike e arabistike të Sami Frashërit”.

Përkthimet e Samiut, sidomos ai i „Të mjerëve” nxitoi polemika të ashpra. Ate e akuzuen disa se, për ta rrujtë sa ma tepër konstrukcionin origjinal, dhunon gjuhën tradicionale të prozës turke, ia humb shijen gjuhës dhe ia prish stilin. Samiu jo vetëm se përgjigjej ashpër, por që t’i injorojë krejtësisht kritikuesit, nën titullin „Robinzonit” vuni „asht përkthye fjalë për fjalë”, kurse në parathaniën edhe njëherë paraqiti mendimet dhe qëndrimet e veta në lidhje me problemin e përkthimit, tue theksue sidomos se ai përpiqet me iu largue sa ma tepër gjuhës së shkrueme e me iu afrue gjuhës së folun. Gjykimet dhe mendimet e Samiut mbi prozën e vjetër dhe nevojën e një proze të re thuejse qenë vendimtare për gjeneratat e reja dhe ata dominuen krejtësisht në periudhën e *Servet-i Fünun-it* (kah vjeti 1890).

II

PIKËPAMJET GJUHËSORE TË SAMIUT

Samiu ka luejtë një rol madhështor, thuejse rolin e Vuk Karaxhiqit ndër serbët, në thjeshtësimin dhe krijimin e gjuhës letrare turke. I armatosun me një dije moderne linguistike, njohës jashtëzakonisht i mirë i arabishtes e i persishtes, Samiu ka mujtë me ndjekë zhvillimin historik të turqishtes prej monumenteve të para të shkrueme turqisht para islamizmit të turqve e deri në kohën e tij. Ai ka

³⁰ *Robinson*, Istanbul 1302/1884—85, 136 f.

³¹ Dağlioğlu e mbas tij edhe tjerët, duket se nuk e kanë lexue krejtë artikullin në tansi, por vetëm kanë marrë listën e veprave të Samiut që i jep Nexhip Asimi e prandaj këto dy vepra as nuk i përmendin.

mujtë ma së miri me pa se sa i papërshtatshëm asht alfabeti i arabishtes për sistemin e zhvilluem vokalik turk, ai ka mujtë me konstatue se gjuha turke, nga një gjuhë autoktone, e pamvarun, asht shndërrue në një gjuhë mishmashe, në një konglomerat gjuhësh, në një gjuhë e cila nuk asht as arabishte, as persishte, as turqishte. Madje ai ka konstatue me plot të drejtë se edhe letërsia shkruar në këtë gjuhë asht deformue, asht shndërrue në retorikë, lojë fjalësh pa kurrfarë përmbajtje, se kjo letërsi ka mbetë plotësisht e veçue nga populli, nga jeta e tij, idealet e tij e prandaj ai krijon një letërsi të veten dhe për vete. Dhe si rrallëkush, jo vetëm në letërsinë turke, por edhe gjetiu, ai e fillon luftën teorike dhe praktike. Në parathaniet e librave të vet, të fjalorëve e sidomos ndër artikujt e shkruem nëpër gazeta, ai i paraqet mendimet e veta gjuhësore, kurse praktikisht ndër përkthime, në hartimin e fjalorëve, në veprat letrare origjinale, në artikujt gazetareske, në librat e shumta mësimore e shkollore, ai i zbaton këto qëndrime teorike në praktikë. Dhe nuk ka mbetë asnjë lami e gjuhës pa u cekë nga Samiu: alfabeti, ortografia, gramatika, sintaksa, etimologjia, historia e gjuhës — të gjitha janë objekte të shkrimeve të tija. Madje, unë kisha me shtue se pikëpamjet e tij janë aq të gjana, aq moderne, sa që nuk vlejnë vetëm për gjuhën turke, por si kemi me pa, kanë të bajnë me zhvillimin e çdo gjuhe, sepse Samiu ka pasë pikëpamje filologjike e linguistike evropiane; ai asht i pari në Turqi që ka ndjekë turkologjinë evropiane. Një nga turkologët ma të spikatun të asaj kohe — hungarezi Vambéry ka qenë mik i ngushtë i Samiut dhe mysafir i shpeshtë në shtëpinë e tij.

Natyrisht se kishim me shkue shumë larg sikur t'i paraqitshim mendimet e pikëpamjet gjuhësore të Samiut në mënyrë të hollësishtme, sepse kjo punë, simbas mendimit tim, kërkon ndoshta një tezë doktorati. Unë këtu, tue shfrytzue disa artikujt të Samiut botue ndër gazetaturke, apo ribotue nga shkencëtari i njohtun turk Agâh Sirri Levend në veprën tashma të citueme, si dhe parathaniet e fjalorëve të tij, do të përpiqem me i parashtrure këto mendime, por tue lanë ma tepër të flasi vetë Samiu, dmth. tue dhanë pjesë nga shkrimet e tij mbi problemet e ndryshme.

Por, para se me kalue në paraqitjen e mendimeve të Samiut, deshtëm me vu në pah se luftëtarët e mëdhej për reforma dhe për evropizimin e Turqisë, sidomos Ibrahim Shinasi, Namik Kemali, Ebuzija Teufiku etj. kanë cekë thuejse çdo problem kultural, janë përzi gadi në çdo lami, kanë shkruar mbi çdo çashtje, mirëpo nga të gjitha punët e fillueme gati kurrë s'ia kanë dalë me i dhanë fund. Në shumë gjana ata kanë qenë të luhatshëm, sikurse edhe njerëzit e politikës në lidhje me zbatimin rigoroz të reformave. E këtillë ka qenë situata edhe në lami e gjuhës. A thue „gjuhë turke”, apo „gjuhë osmane”,? A mundet gjuha turke me shpëtue krejtësisht nga ndikimi i arabishtes dhe i persishtes apo jo? Nëse ka mundësi të çlirohet, a do të jetë kjo e dobishme apo jo? A mund të quhet gjuha turqishte gjuhë e parbame nga tri gjuhë apo jo? Këta tre luftarë të iluminizmit turk shohin se në çfarë gjendje ka mbërrijtë turqishtja, por një gje-

ndje të këtillë e marrin të domosdoshme, madje mendojshin se turqishtja ka fitue në këtë mënyrë njifarë fuqije. Kundër të gjithë mendimeve e qëndrimeve të këtilla, Samiu çohet qysh në vjetin 1876, kur në një kryeartikull botue në gazetën „Sabah” (datë 12 safer 1293=9 mars 1876) me titull *Lisan-i Türkî „Osmanî”* (Gjuha turqishte „osmanishte”), ku paraqet edhe një varg idesh të reja, përpiket me dhanë përgjigje për të gjitha çashtjet që i brejshin qarqet intelektuale turke:

„Cila asht gjuha që e flasim dhe nga ka ardhë? Emni „gjuha osmane, osmanishte” nuk më duket krejtësisht i përshtatshëm, sepse ky asht emën i një shteti të quejtun simbas themeluesit të një familjeje e cila i ka vu themelin Perandorisë osmane, ndërsa gjuha dhe përkatësia kombëtare janë ma të vjetra nga themeluesi i dinastisë. Në të vërtetë, emni i popullit që flet në këtë gjuhë asht „turk”... Raporti midis emnit „osmanli” dhe „turk” asht i njajtë sikur midis emnit „austriak” dhe „gjerman”, sepse emni „gjerman” i përfshin të gjithë gjermanët, qofshin në Gjermani, Austri, Zvicër apo Rusi. Përveç kësaj, të gjithë popujt që jetojnë si nënshtetas të shtetit Osman, gjithashtu quhen „osmanli”, ndërsa emni „turk” asht emni i një populli të madh që asht i vendosun prej brigjeve të Adriatikut deri në kufinin kinez si dhe në vetë Siberinë. Nëse mund të pranohet që të gjitha gjuhët që fliten në Perandorinë osmane mund t’i quejmë „gjuhë osmane”, gjuhën që ka ekzistue shumë kohë para themelimit të shtetit (osman), e të cilën gjuhë e flet shumica e këtij populli që ndodhet jashtë kufive të perandorisë, në asnjë mënyrë s’mund ta quejmë gjuhë osmane.

Po të shikojmë në hartën gjeografike, do ta shohim Turkestanin që përfshin pjesën veriore të Azisë qendrore, i cili shtrihet nga veriu deri në Iran e Avganistan, nga lindja deri në Rusi dhe nga veriperëndimi deri në Kinë. Midis këtij Turkestani që asht mjaft larg nga ne, dhe midis Turqisë sonë dhe turqve të atjeshëm, a thue ekziston ndonji lidhje e marrëdhanje? Nga rrjedh ky emën i përbashkët? Sikur të konsistonte marrëdhanja e jonë me popullsinë e atjeshme vetëm në emnin e përbashkët, ndoshta kjo nuk na kishte lodhë tepër, mirëpo s’ka vend për dyshim se ne kemi një gjuhë të përbashkët. Ne (dmth. Samiu — H. K.) jemi takue me shumë turq nga Buhara, Hiva dhe Kashgari. Sadoqë gjuha e tyre ndryshon dhe shqyptimi i tyre na duket pak i çuditshëm — e ndryshimet e tilla mund t’i hasim në të folurit e popullsisë së dy dialekteve — prapseprapë nuk ka kurrfarë dyshimi se gjuha që flasim ne dhe gjuha që flasin Kashgarasit asht e njajta gjuhë...

Për mue, meqenëse turqishtja e këtyne krahinave të largëta dhe gjuha jonë janë të njajta, gjuha e përbashkët e të gjithëve duhet të quhet *Lisan-i türkî* (gjuha turke), e nëse dëshirojmë me i rrujtë dhe me i theksue dallimet gjuhësore atëherë gjuhën e tyre duhet me e quejtë: „turqishtja lindore”, e gjuhën tonë „turqishtja perëndimore”. Midis këtyne dy degëve të së njajtës gjuhë të përbashkët s’ka dallim në flëksion ose në mënyrën e të shprehurit... I vetmi dallim asht vetëm në shqiptim dhe në faktin se disa fjalë janë të ndryshme në

njanën dhe tjetrën gjuhë. Këto diferenca të vogla rrjedhin, në një anë, nga fakti se lidhjet me atdheun e parë janë shkëputë, dhe ç'prej asaj kohe e tutje kontaktet kanë qenë të dobëta, madje edhe letërsitë e tyre janë nda dhe ortografitë janë zhvillue në mënyrë të ndryshme. Kur një vepër letrare e prodhueme në Turkestanin lindor bjen në duert tona, do të vërejmë se vështirësitë në lexim dhe kuptim nuk rrjedhin nga dallimet në gjuhë, por për shkak të drejtëshkrimit. Na nuk duhet të kujtojmë se letrarët bashkëkohorë janë tash të parët që bënë përpjekje me ba reformën e drejtëshkrimit turk; të parët qysh se kur kanë ardhë në Transoksani kanë ba gjatë shumë shekujve reforma dhe ndryshime në gjuhë dhe ortografi.

Në vazhdim Samiu jep një varg shembujsh që provojnë se si asht ndërrue drejtshkrimi, sidomos në lidhje me disa germa të arabishtes, mirëpo për arsye teknike, këta shembuj s'mund t'i paraqesim. Simbas Samiut, turqit e Turqisë, shekuj me radhë nuk i kanë kushtue një vemendje ortografisë, sepse kanë qenë popull luftarak dhe nuk janë marrë shumë me shkrime. E kur nipat e tyre filluen me shkruë, u imponue edhe çashtja e drejtëshkrimit, gja për të cilën të parët e tyre s'kishin haber. Për këtë arsye, si dhe për shkaqet e naltëpërmenduna, turqit i kanë harrue gjatë shekujve shumë fjalë dhe shprehje të tyre origjinale. Në fillim, ata e kanë përzi gjuhën e tyre me gjuhën arabishte e persishte, e ma vonë kanë marrë shumë fjalë nga greqishtja dhe gjuhët evropiane, kështuqë janë largue tepër nga gjuha e tyre e parë dhe këtë diferencë e kanë zmadhue gjithnjë e ma tepër.

Sadoqë edhe turqit lindor (dmth. të Turkestanit — H. K.) kanë marrë po ashtu një varg fjalësh nga arabishtja, siç ka ndodhë edhe me persianët dhe popujt tjerë islam, prapëseprap fjalët arabishte të huajtura janë kryesisht termine teknike dhe letrare, e nuk kanë marrë edhe fjalët ma të thjeshta, siç kanë ba turqit e Turqisë. Aq ma parë se për një mori fjalësh arabishte që i kemi marrë ne e futë në turqishten — thot Samiu, ekzistojnë fjalë të vërteta turke. Kjo gjuhë, sa ma tepër që të çlirohet nga fjalët e hueja e sa ma tepër të përdori fjalët e veta turke, ajo gjithënji ka me u ba ma e përsosun, ma e pasun, ma e gjanë. Në bazë të kësaj, sa thamë — vazhdon Samiu — nëse dëshirojmë reformën e gjuhës dhe pasunimin e saj, duhet të heqim dorë nga të huamarrunit e panevojshëm të fjalëve arabe, duhet të marrim dhe të fusin në përdorim fjalët e harrueme dhe të lanuna mbas dorë nga gjuha origjinale, që janë rrujtë në turqishten lindore.

Sadoqë mund të thuhet se gjuha turke asht një përziemje e turqishtes, arabishtes dhe persishtes, prapëseprapë kjo përziemje nuk asht ba me sukses, siç asht me disa gjuhë të tjera, nuk asht ba një përziemje siç asht rasti me njisimin kimik, sepse gjithmonë fjalët arabishte dhe persishte dallohen si trupi i huej, nuk janë asimilue plotësisht me gjuhën tonë, sepse gjuha jonë, tue mos ndërrue strukturën e vet gramatikore dhe sintaktike, ka rrujtë trajtat e veta themelore. Prandaj, kurdo që të dëshirojmë, ne do të jemi në gjendje me i heqë këto fjalë të hueja dhe me e pastrue gjuhën. Megjithqë nuk

jemi në gjendje me u çlirue krejtësisht nga fjalët arabe, duhet ta kufizojmë përdorimin e tyre në termat shkencore dhe letrare. E për- sa i përket persishtes, asht e mundun që asnjë fjalë nga kjo gjuhë mos të mbetet në gjuhën turke. Asht e vërtetë se secilit ka me i ardhë vështirë në fillim që në vend të fjalës arabishte „vakit” (kohë), me të cilën jemi familiarizue, të fillojë me përdorë fjalën turke „çağ”. Mirë- po, njerëzit e pendës që dëshirojnë me i shërbye gjuhës së vet, duhet të jenë të parët që do ta fillojnë me e përdorë këtë fjalë, e mandej shkallë-shkallë, pak nga pak, kjo fjalë do të kalojë nga letrarishtja edhe në gjuhën e folun. Kjo vlen aq ma parë se disa fjalë të këtilla origjinale turke nuk janë harrue plotësisht, ato i kanë përdorë disa letrarë dhe poetë të vjetër, kurse ndër disa dialekte të Rumelisë përdoren edhe sot e kësaj dite. Veprat e shkrimtarëve të mëdhej që kanë shkruar në turqishten lindore, siç asht Nevai¹ duhen studjue dhe me siguri edhe ata kanë me shërbye mirë në këtë drejtim.

Nga kjo gja vijnë dy të mira: njana letrare, e tjetra politike. Nga pikëpamja letrare, gjuha turke bahet ma e gjanë, ma e pasun, ma e madhe, ma e bukur e ma tepër e përdorun, kurse nga pikëpamja politike, sepse turqit perëndimor, numri i të cilëve mbërrin 8—10 milion, bashkohen me po aq turq të Azisë qendrore dhe të Rusisë dhe bashkë me këto krijojnë një gjuhë turke të përbashkët dhe një popull turk të përbashkët... Këto dy fakte asht e pamundun me i mohue, nga të cilat ai i pari asht ma real dhe ma i realizueshëm. Sepse, sado e bukur dhe e përsosun që të jetë një gjuhë, fjalët e saja janë të bukura vetëm në te, e një të kaluem në një gjuhë tjetër, duken të randa dhe të vrazhda. Psh. fjala „çağ” (kohë) asht pa dyshim ma e bukur se fjala arabishte „vakit”; ajo asht ma e kandëshme dhe tingëllon ma bukur. Madje, edhe nëse nuk asht ashtu, prapë asht ma mirë të stolisesh me hërkën tande të vjetër se sa me kërkue hua hërkë të re”.²

Idetë e parashtrueme në këtë artikull profetizues Samiu i përpunon dhe i shtjellon edhe në një varg artikujsh të tjerë, sidomos në një artikull botue në gazetën „Sabah” më 14 gusht 1893.

Mbas periudhës së Tanzimatit, në letërsinë turke vjen një periudhë e re e quejtun *Edebiyat-ı cedide* (Letërsia e re) apo *Servet-i Fünun* (Thesari i ditunive) meqenëse bajraktarët e kësaj lëvizjeje ishin të grumbulluem rreth revistës „Servet-i Fünun”, themelue më 1891. Sadoqë këta letrarë kanë merita të dukshme në letërsinë turke sidomos në lidhje me zhvillimin e gjinive të reja, siç janë tregimi, romani e kritika letrare, në laminë e gjuhës nuk sollën kurrëgjatë të re, madje as që ia filluen ndonji fushate në drejtimin e thjeshtësimit të gjuhës. Tue ndjekë simbolistat francez, ata u përpoqën me krijue fjalë dhe simbole, por tue u mbështetë në arabishten e persishten.

¹ Mir 'Ali Shîr Nevâ'î asht poet i madh çagataj i shekullit XVI-të. Ka ushtruar një ndikim të madh në poezinë osmane.

² Këtu Samiu ka përdorë një bejt të njohtun persian të cilin na e dham në përkthim të lirë. Samiu ka pasë zakon me i përfundue artikujt e vet ose me vargje ose me fjalë të urta, por jashtëzakonisht të domethanshme dhe efektive.

„Me qëllim që të japin një shprehje të re të inspirueme nga letërsia franceze dhe që vargut t'i japin sa ma tepër muzikalitet, filluen me shfrytzue në mënyrë intenzive fjalët arabe e persiane dhe të përdorin gjithënjë e ma shumë konstrukcione arabe e persiane”.³ Në këtë mënyrë edhe ma tepër e komplikuen gjuhën turqishte, edhe ma tepër e ngarkuen me fjalë të hueja.⁴

Në këtë kohë influenca e Samiut shtohet edhe ma tepër, dhe ai bahet një lloj arbitri për shumë çashtje gjuhësore. Në numrin e jashtëzakonshëm botue nga „Tercüman-i hakikat” dhe „Servet-i Fünun” më 1897 ai shkruen:

Kur marrim një fragment nga Vejsi apo Negrisi⁵ ose një letër nga „Münşeât-i Selâtin” prej Feridun begut,⁶ dhe ia lexojmë një turkut i cili nuk ka mësue arabisht apo persisht, mandej ia lexojmë një persiani i cili e din vetëm gjuhën e tij e ma në fund një arapi i cili e njeh gjuhën letrare arabe, do të shohim se kurrkush prej tyre s'ka me kuptue gja. Kjo don me thanë se këto vepra nuk janë shkruar as turqisht, as arabisht, as persisht. Atëherë, çfarë gjuhe asht kjo? Na kemi thanë dhe rishtas po përsërisim: gjuha jonë asht shumë e bukur poqese shkruemë ashtu si flasim dhe po u përpoqëm me ba reforma mbrenda caqeve të gjuhës së folun. S'ka dyshim se me anë të bukurisë së gjuhës ia kishim dalë m'u ba pronarë të një letërsie të mrekullueshme. Nga gjuha arabishte dhe persishte kanë depërtue shumë fjalë, janë turqizue, çdokush i din dhe i kupton. Ne madje i përdorim si fjalë turke. Përsa i përket terminologjisë shkencore, siç ndodhë në çdo gjuhë, atë e kuptojnë njerëzit e shkencës. Në këtë mënyrë fjalët arabishte dhe turqishte që kanë hy në gjuhën tonë dhe janë vendosë e ambientue, e kanë pasunue edhe për një shkallë gjuhën tonë. Mbase i kemi plotsue nevojat e gjuhës me të tilla termine çfarë nevojë kemi që edhe ma me shtri dorën kah fjalorët dhe me marrë fjalë të rralla e të çuditshme arabe e persiane që edhe vetë arabët e persianet s'po i kuptojnë, kurse ne përpiqemi me i shti në përdorim?

Prej kësaj kohe e tutje, mendimet e tij mund të ndjekim rregullisht në të përditshmen „Sabah”. Në kryeartikullin botue me 27 korrik 1898 me titull „Letërsia jonë dhe gjuha” „... shkruen... Mirëpo, ne nuk kemi në letërsinë e vjetër dhe të re asnjë vepër që kishte me u marrë si vepër klasike. Asht vështirë me gjetë në divanet (përmbledhjet e poezive) e vjetra turke disa bejte të cilat meritojnë të merrën përkah domethania e shprehja e tyre...”

³ Hivzi Tefvik Gönensay, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Istanbul 1949, f. 162

⁴ Ma gjatë mbi lëvizjen letrare „Servet-i Fünun” shih te Ismail Habib, *op. cit.* f. 162 e vazhdim si dhe në të gjitha historitë e letërsisë moderne turke.

⁵ *Vejsi* dhe *Nergisi* janë dy stilista të shquem në letërsinë osmane. Kanë shkruar me një stil aq pompez dhe në mënyrë aq të komplikueme, saqë vështirë mund t'i kuptojnë edhe njohtësit ma të mirë të turqishtes. Prandaj Samiu i merr si shembuj.

⁶ *Münşeât-i Salâtin* e Feridun begut asht vepër që përmbledhë shkriimet e sulltaneve. Përmban edhe shumë dokumenta historike shkruar nga sulltanët, mirëpo për shumë sish supozohet se janë të falsifikuem.

Në një kryeartikull tjetër botue në „Sabah” më 3 gusht me titull „Prapë mbi gjuhën dhe letërsinë tonë — rruga e reformës” midis tjerash gjejmë këto mendime:

„... Çashtjen e gjuhës dhe të letërsisë sonë duhet me i shikue në mënyrë të përbashkët. Nëse ndokund në botë ekziston një popull i cili ka gjuhën e folun krejt ndryshe nga gjuha e letërsisë, atëherë jemi na. Gjuha me të cilën shkruejmë asht diçka krejt tjetër nga gjuha që flasim... Vepra që ka dalë nga penda e një shkrimtari tonë të mirë, po t'i lexohej një turku analfabet, vall a ka me kuptue diçka? Mbas t'ia lexojmë këtë vepër dhe i themi se ajo asht shkruar në gjuhën turke, a thue ka me na besue dhe me u përgjegjë në mënyrë pozitive? A e flet ndokush në çfardo vendi qoftë gjuhën tonë të shkrueme, letrare apo zyrtare, e cila asht e mbushun me fjalë arabishte e persishte, me shprehje të lidhuna midis tyre si sinxhir, në mënyrën e tillë të ekspresionit? Ose ma shkurt, a asht e mundun me folë me këtë gjuhë?

Në këtë çashtje, puna e jonë e parë dhe ma e randësishme asht që të punojmë në koordinimin midis gjuhës së shkrueme e letrare në një anë dhe gjuhës së folun në anën tjetër. Këto dy gjuhë, nga të cilat njana asht e natyrshme e tjetra artificiale, duhet me i bashkue, ose ma drejtë me thanë, duhet me e hjedhë gjuhën artificiale siç ka ba gjith bota dhe me fillue me shkruar me gjuhën të cilën e flasim dhe ato me e futë e përdorë në letërsi”.

Tue folë për shkollimin e masave (avam) dhe të aristokracisë (havas) thot: „Na nuk mund t'i gjejmë çare përhapjes së arsimit midis masave pa e thjeshtësue së pari gjuhën. Veç kësaj, na nuk mundemi me e arësimue as aristokracinë tue e çue që së pari të mësojë arabishten e persishten”.

Me një largpamësi gati profetizuese, Samiu paraqet mendimin që të folurit e Stambollit të pranohet si gjuhë letrare, gja që një 30 vjet ma vonë edhe ndodhi. Në kryeartikullin *Zgjedhja e gjuhës sonë letrare* botue në „Sabah” të datës 10 gusht 1898, tue folë mbi të njëjtën gja Samiu thot:

„Turqishtja e Stambollit asht midis të gjithë dialekteve turke ma elegante. Volens nolens, turqishtja e Stambollit ka me marrë karakterin e gjuhës letrare e ndoshta edhe e ka marrë”. Simbas Samiut, dialekti i Stambollit duhet ngritë në shkallën e gjuhës letrare, me kohë atë duhet ta përqafojnë të gjithë turqit dhe të bahet gjuha e tyre e përbashkët.

Në të vërtetë çashtjen e dialektit të Stambollit, të cilin Samiu e propozon si dialekt bazë për një gjuhë letrare, e ka cekë Samiu në parathaniën e fjalorit turqisht-frengjisht, por në lidhje me këtë dialekt Samiu ka edhe disa rezerva. Këtu ai flet mbi procesin që ngjan në gjuhën turqishte, vërejtje që na duken tepër interesante, prandaj e gjejmë të nevojshme me i transmetue.

Mund të thuhet, shkruen Samiu, tue mos cenue sedrën nacionale, se gjuha turqishte asht një gjuhë në formim e sipër, ajo nuk asht ma po ajo që ishte para një shekulli, e pa dyshim, mbrenda një shekulli

ajo s'ka me qenë ajo që asht sot, sepse ne shohim se ajo pëson çdo ditë ndryshime të reja, ajo modifikohet në mënyrë të dukshme.

Ky modifikim manifestohet në dy mënyrë, të cilat unë mundem me i kualifikue njenin si *modifikim letrar* e tjetrin si *modifikim popullor* (nënvizue Samiu). Në laminë letrare, gjuha shkon gjithënji kah thjeshtësimi, çdo ditë ajo len mbas vedit në harresë një numër të madh fjalësh arabe e persiane, aq të dashtuna për autorët turk të shekujve të kaluem: mirëpo, për shpërblim, ajo pasunohet me fraza dhe termine të reja. Për fjalët arabe e persiane, të cilat gjuha turke i humb në laminë letrare ajo i merrë dhe i ruen në laminë shkencore. E fjalët e rralla arabe e persiane, që shërbejshin vetëm për të lehtësue rimën e poetëve, i thonë lamtumirë në mënyrë definitive gjuhës turke, meqenëse janë dëbue nga letrarët e rij. Nga ana tjetër, një sasi e madhe fjalësh arabishte, krejtësisht të panjohtuna letrarëve të vjetër turk, dalin nga harresa për të marrë pjesë në terminologjinë e shkencave të ndryshme që kanë fillue me u kultivue. Në këtë mënyrë, gjuha nuk humb kurrëgjja në numrin e fjalëve, e në saje të kësaj ekonomie të dobishme, ajo bahet shumë ma e thjeshtë, ma e lehtë si gjuhë letrare, e shumë ma komplete si gjuhë shkencore.

Ky proces modifikimi e progresi, simbas Samiut, nuk asht krye hala dhe nuk asht kunorëzue me vendimet e një akademie të letërsisë dhe të shkencave, e mu këtu qëndron vështirsia ma e madhe... „Mirëpo, unë do të përpiqem me ndjekë ecuninë e këtij progresi dhe mendoj se kam me mujtë me e dhanë gjuhën turke në gjendjen e saj aktuale. Nga fjalori unë nuk i dëboj fjalët arabe e persiane që rrallë përdoren ndër turqit, por i shënoj si *peu usité* (pak e përdorun), apo *usité dans le vieux style* (e përdorun në stilin e vjetër), apo *style politique, epistolaire etc.* (stili politik, epistolar etj); nga ana tjetër unë i hjedhi fjalët arabe e persiane të cilat nuk përdoren kurrë në turqishten.

Modifikimi i dytë që pëson turqishtja asht krejtësisht i kundërt me ate që e përshkruem ma nalt; ky asht ndërrimi i gjuhës së folun, i cili ndërrim bahet me anë të të harruemit të një numri të madh fjalësh turke dhe zavendësimi i tyre me fjalë arabe, persiane dhe fjalë të hueja. Fjala asht për dialektin e Stambollit dhe të qyteteve të mëdha të Turqisë që e kanë ba dhe e bajnë këtë progres dhe këtë ndërrim. Ky dialekt që ban bazën e letërsisë moderne asht, pa fije dyshimi, dialekti ma i bukur dhe ma fisnik ndër të gjithë dialektet turke, mirëpo, kurrkush nuk mundet me pretendue se asht ma i pasuni dhe ma komplete. Dialektet tjera posedojnë një numër të madh fjalësh me origjinë thjesht turke, të panjohtuna dhe të harrueme në Stamboll, ose të konsiderueme si barbarizma.

Sikur dialekti i Stambollit të kishte avantazhin me qenë edhe ma komplete, do të ishte ndoshta e mundun me i hjekë edhe nga ky Fjalor ato fjalë turke që nuk janë ma në përdorim e që nuk zajnë një vend shumë të konsiderueshëm në letërsinë moderne. Mirëpo, meqenëse realiteti asht i kundërt, unë e konsideroj si të nevojshme prapinë e këtyne *fjalëve të vjetra* (nënvizue Samiu), të cilat, sado të për-

buzuna si joelegante. Ato, ndonse nuk janë në përdorim, hala nuk janë të harrueme, ndodhen në përdorim në frazeologji, proverba etj., kurse veprat e vjetra turke janë plot me këso fjalësh...”

Kujtoj se këto mendime të Samiut nuk kanë nevojë për komentime, ato janë aktuale edhe sot e kësaj dite, madje jo vetëm për turqit por edhe për ne. Por t'i vazhdojmë mendimet e Samiut në lidhje me gjuhën.

Në një artikull tjetër botue në gazetën „Sabah” datë 21 shtator 1898 me titull „Përcaktimi i gjuhës sonë”, gjejmë këto mendime:

A jemi në gjendje me u përgjegjë nëse ndokush na e shtron pyetjen: sa mijë fjalë kemi në gjuhë tonë turke?

Midis gjuhës sonë nga një anë dhe arabishtes e persishtes nga ana tjetër, nuk ekziston kurrfarë megjje apo kufini. Me një fjalë, ne nuk guxojmë me e vazhdue familiaritetin tonë me arabishten e persishten, duhet të heqim dorë nga praktika që çdo fjalë arabe e persiane ta përdorim në turqishten, dhe ato fjalë duhet t'i hjedhim nga fjalorët e turqishtes.

Midis artikujve të shumtë që ka shkruar Samiu në fletoren *Tarik*, një nga ma të randesishmit asht ai botue me titullin *Thjeshtësimi i gjuhës sonë*, në të cilin i përgjigjet Ebuzzija Teufikut, qëndrimi i të cilit ka qenë i kundërt me qëndrimin e Samiut, çfaqë në artikullin „Gjuha dhe letërsia jonë”.

Na kemi thanë dhe përsëri po themi — thekson Samiu — se nuk do të përdorim fjalë arabe, persiane apo fjalë të tjera të hueja, të cilat nuk përdoren në gjuhën e folun, dhe për të cilat ekzistojnë fjalë turke. Për këtë shkak nuk do të braktisim shprehjen turke *lisan-ın sadelşmesi* (thjeshtësimi i gjuhës) për të marrë shprehjen *tasfiye-i lisan*⁷. Unë jam ai që ka thanë se ndërsa ekziston fjala turqishte *gök* (qiell) çfarë nevojë kemi me përdorë fjalët *semâ* (ar.), *sipîher* (pers.), *felek* (ar.), *asman* (pers.), *gerdun* (pers.) — dhe këtë gjë e them përsëri.

Në fund të artikullit Samiu ndalet në një çashtje shumë me randësi, karakteristike jo vetëm për turqit e atëhershëm, por për të gjithë shoqnitë gjysëmintelektuale. Ai thot:

Ne kemi një sëmundje të fëlliqtë. E para, gjuhën tonë e nënçmojmë dhe e nënvleftësojmë... Ne nuk dijmë ndonji gjuhë tjetër përpos turqishtes, e prapëseprapë turqishtja nuk na pëlqen.

Sëmundja e dytë asht ajo që një të mësue dy fjalë arabishte, persishte, frengjishte, anglishte ose ndonji gjuhë tjetër, menjihërë përpiqemi që këto dy fjalë t'i harxhojmë. Mirëpo, në shumicën e rasteve, tue qenë se nuk e kemi zotnue atë gjuhë deri në atë shkallë sa që të jemi të zot ta flasim, këto 7—9 fjalë menjihërë i përziejmë në gjuhën tonë, tue dashtë me i tregue botës se e kemi zotnue atë gjuhë të huej. Porsa mësuem një grimë frengjisht, turqishtja filloi m'u ba laramane me fjalët frengjishte. Shpesh hasim ndër gazeta dhe librat e reja ma-

⁷ Me rastin e dytë të dyja fjalët janë arabishte, kurse vetë konstrukcioni asht persian.

rrëzina si „*Ekspozisyonda ekspoze edilecek bir tablo* (Në ekspozitë do të ekspozohet një pikturë).⁸

Në vjetin 1897 u bë lufta turko-greke. Turqit, tue pësue disfatë mbas disfate, thuejse e kishin humbë sedrën kombëtare, ndihej një apati e përgjithshme. Fitorja në luftën me Grekët pak i tundi nga gjumi, sidomos letrarët, të cilët menduen se do të kthehej fama e dikurshme, se kjo fitore don të thotë ringjallje e trimënisë së ushtarit turk. Kudo botoheshin vjersha dhe lëvdohej fitorja. Midis këtyre vjershave, në gazetën e Selanikut *Asır* u botue një vjershë me titull *Cengc giderken* (Tue shkue në luftë), shkruie me një turqishte krajt të pastër. Vjersha asht ma tepër një klithmë luftarake se sa lirikë e pastër. Mirëpo, për letërsinë turke ajo ishte diçka e re. Kjo ishte një përgjegje atyne që flitnin se pa konstrukcione arabe e persiane, jo vetëm që nuk asht e mundun me shkruie, por nuk asht e mundun as me folë. Autori i kësaj vjershe Mehmed Emini nuk përdori metrikën arabe, por metrikën e poezisë popullore turke, hjedh poshtë shprehjen politike „osmanlı” e merr shprehjen nacionale „türk”. Nandë vjersha, botue gjatë luftës turko-greke u botuen mandej në një përmbledhje me titull *Türkçe şiirler* (Vjersha turqishtë). Këto vjersha, së paku përse i përket gjuhës, ishin një satisfakcion i madh për Samiun, sepse u provue se sa të drejta ishin mendimet e tij, se asht e mundun me shkruie poezi në gjuhën e pastër turke. E në lidhje me këto vjersha, Samiu shkroi një artikull, ku midis tjerash thuhet:

„Kudo që më asht dhanë rasti, gjithmonë kam thanë dhe ja përsëri po them: Letërsia, e sidomos poezia, duhet të çfaqin ndjenjat dhe mendimet e popullit, të paraqiten me një gjuhë të thjeshtë e për çdo kend të kuptueshme. Këto ndjenja e ideale sadoqë janë të nalta, kjo gjuhë sado që të jetë e naltë dhe e gdhendun, prapseprapë baza e tyne, fryma e tyne, pasionet e tyne, duhet të merren nga gjuha, ambienti dhe zemra e popullit. Ndjenjat e idealet kombëtare, të shprehuna me një gjuhë kombëtare: kjo asht letërsi!

Kah vjeti 1910, në Selanik lind një lëvizje e re letrare turke rreth revistës *Genç kalemler*, e cila si parullë kishte edhe *Yeni lisan* (gjuha e re). Me qëllim që sa ma tepër ta përforcojnë pozitën e vet në këtë luftë gjuhësore, në revistën *Genç kalemler* (prill 1912) të cilën e drejtonte novelisti i mirënjohun Omer Sejfedin, ribotuen artikullin e Samiut, tashma të vdekun, „Gjuha dhe letërsia jonë”, tue dhanë këtë shënim: „Artikullin që vijon e ka shkruie i ndjeri Shemseddin Sami Begu. Ky artikull provon ma së miri se redaksia jonë nuk duhet të mbrohet, sepse „Gjuha e re” mbështetet në baza linguistike. Secili që e njeh linguistikën, bahet luftar për gjuhën e re. U lutemi lexuesve që këtë artikull ta lexojnë me vemendje”.

E satisfakcioni ma i madh për Samiun e vdekun erdhi 35 vjetë ma vonë, në vjetin 1929, kur, mbasi që ishte pranue alfabeti latin (1928), u shtrua çashtja e hartimit të një fjalori të turqishtes. Atëherë

⁸ Ky shembull i Samiut vlen edhe për ne dhe zhvillimin e gjuhës sonë. Madie, kujtoj se gjithëtarët tonë duhet me vemendje t'i lexojnë këto fjali të Samiut thanë para 80 vjetësh.

nji komision shkencëtarësh të shquem vendosi me marrë si bazë fjalorin e turqishtes të Samiut, e gjithashtu me marrë si bazë edhe dy principet e Samiut të paraqitun në artikullin „Përcaktimi i gjuhës sonë letrare”. Këto dy principe po i përsërisim:

a) Me i vizue kufitë e gjuhës dhe me nxjerrë në dritë thesarin gjuhësor,

b) Në vend të fjalëve të papërshtatshme të hueja në gjuhën letrare dhe të folun, me gjetë fjalë përkatëse turke.⁹

Në fund të këtij kapitulli, na mbetet me folë disa fjalë mbi qëndrimin e Samiut në lidhje me alfabetin. Unë nuk di nëse Samiu e ka shprehë mendimin e vet në lidhje me alfabetin e turqishtes në kohën kur ka përpilue alfabetin shqip të Stambollit, mirëpo vetë krijimi i alfabetit shqip ka pasë reflektime të mëdha.

Në lidhje me problemet e ortografisë, në rrethet intelektuale të Stambollit ishin kristalizue dy qëndrime:

a) ata që propozojshin disa masa për të përmirësue ortografinë ekzistuesë, dmth. alfabetin arab,

b) ata që mendojshin se asht e pamundun me e zgjidhë problemin e ortografisë pa marrë një sistem të ri alfabetik.

Samiu, sadoqë ka shkruë shpesh mbi problemet e ndryshme të ortografisë, prapëseprapë ka qenë partizan i solucionit të dytë, aq ma parë kur një solucion të tillë ka gjetë për shqipen.

Më 30 shtator 1879 themelohet në Stamboll „Shoqëria e të shtypurë shkronja shqip” e njohtun si „Shoqëria e Stambollit”, në krye me Sami Frashërin e përbame nga njerëzit e shquem të të tri feve¹⁰. Po në atë vjet, shoqnia themeloi edhe alfabetin shqip.¹¹ Shoqnia u quejt turqisht *Cemiyet-i İlimiye-i arnavudiye* (Shoqata ditunore shqiptare). Rregullorja e shqënisë (nizamnâme) u botue turqisht në revisten shkencore „Mecmu'a-i ulûm” dhe bani bujë të madhe si ndër qarqet kulturore ashtu edhe ndër qarqet politike.¹² Qarqet politike këtë e muerën si atak kundër sigurimit të perandorisë osmane dhe unitetit islam,¹³ madje puna shkoi deri te veziri i madh Ali pasha.¹⁴ Ndër qarqet kulturore, themelimi i shoqatës dhe i alfabetit u muer në dy më-

⁹ Ağêh Sırrı Levend, *op. cit.* 378—379

¹⁰ Emnat e themeluesve të shoqënisë dhe statuti i saj (Kanonizmë e shoqërisë së shtypuri shkronja shqip) asht ribotue në *Dituria*, Tiranë II (1 dhëtor 1926, f. 70—75). Këtu deshtëm me vu në pah se shumë vetë, madje edhe ndër shkrime, fjalën *shkronja* e marrin me kuptimin e sodshëm, dmth. *germë*, kurse në të vërtetë fjala asht e përdorun me kuptimin *shkrim*, *libra*.

¹¹ Ma gjatë mbi këtë alfabet dhe mbi alfabetet të tjerë të shqipes (me përjashtim të alfabetit me shkronja arabe) krahaso: S. Skendi, *The History of the Albanian National Alphabet: A Case of Complex-Cultural and Political Development*, Südost-Forschungen, München 1960, f. 311—327.

¹² Krh.: Fevziye Abdul'ah Tansel, *Arap Harflerinin islâm ve değıştirilmesi hakkında ilk teşebbüsler ve neticeleri (1862—1884)*, në *Belleten*, cilt XVII, Sayı 66, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1953, f. 245 e vazhdim.

¹³ A. N. Kononov, *Gramatika sovremennogo tureckogo literaturnogo jazyka*. Moskva 1956 në përathanie.

¹⁴ *Historia e Shqipërisë II*, f. 43

nyrë: disa e çmuen në mënyrë pozitive, e disa negative. Zhurnalisti turk Sulejman Tevfik, tue ndjekë shembullin e Samiut, bani një projekt alfabeti në bazë të alfabetit latin, por edhe ate e sulmuen sikur Samiun.

Përpjekjet e Samiut për të përpilue një alfabet latin të turqishtes, kanë vazhdue sadoqë jo në mënyrë krejt të hapët.

Në parathanien e fjalorit turqisht-frengjisht Samiu shkruen se shkronjat turke, ose ma mirë me thanë semite, xhveshë nga zanoret, madje edhe nga bashkëtinglloret të shënueme qartë kanë nevojë të paraqiten me një shqiptim fonetik. Mirëpo, ky shqiptim duhet të jetë i qartë dhe i drejtë, se ndryshe nuk do të mund të evitoheshin trazime të randa me u dhanë atyne që studjojnë gjuhën ose atyne që vetëm konsultojnë një leksik — një shqiptim të gabuem nga i cili nuk do të mund të shpëtojshin gjatë gjithë jetës. Një gjuhë nuk mund të shkruhet në mënyrë konkrete dhe të pastër me një alfabet të përshtatshëm për një gjuhë tjetër, prandaj asht e nevojshme që alfabeti i çdo gjuhe t'i përgjigjet nevojave të saja, të mundet me i çfaqë drejtë të gjithë tingujt, etj. Alfabeti francez nuk u përgjigjet nevojave të gjuhës turke, e një fjalë turqishte s'mundet kurr të shkruhet mirë e të paraqitet saktë me këtë alfabet.

Për ta zgjidhë çashtjen e këtij shqiptimi fonetik (prononciation figuré) duhet me ba nga alfabeti latin një alfabet turk (nënvizue H. K.) Për këtë qëllim, simbas Samiut, nuk asht e nevojshme me e ndjekë shqiptimin që këto shkronja kanë në frengjishten, as shqiptimin e tyne primitiv latin, por duhet me dhanë një shqiptim konform me nevojat e gjuhës turke, tue u përpjekë me u largue sa ma pak nga shqiptimi primitiv (latin apo grek).

Një nga belatë ma të mëdha të alfabeteve të përdoruna në shqiptimin fonetik, madje edhe në alfabetet e disa gjuhëve, thotë Samiu, asht mënyra e reprezentimit të një tingulli të thjeshtë me dy ose tri shenja, nga të cilat secila ka një shqiptim të veçantë krejtësisht tjetër nga ai që don me reprezentue. Unë nuk due me i koritë alfabetët francezë, gjerman etj. Këto alfabete janë ba ka shekuj, mirpo vall a jemi ne të shtërnguem me iu përmbajtë kësaj metode për të shkruie fjalë turke dhe me krijue vështirësi të reja dhe trazime edhe ma të mëdha, në vend se me lehtësue dhe me e ba të sigurtë shqiptimin e këtyne fjalëve që alfabeti semit asht i paaftë me i shkruie qartë e saktë.

Në vazhdim Samiu merr si shembuj disa tinguj, psh. kompozicionit *tsch* (lexo ç) duhet me i dhanë shqiptimin e një shkronje të vetme. Nëse shqiptimi i kompozicioneve të tilla asht i mundun për një gjuhë, ortografia e së cilës asht e stabilizue, kjo asht krejtësisht e vështirë për një gjuhë tjetër. Për të reprezentue shqiptimin e fjalës turqishte *Meççi* (lexo *meçhi*), njeriu asht i shtërnguem me radhitë një seri konsonantesh dhe me ba një kombinacion të palexueshëm *metchdji*, pra një aglomeracion konsonantesh.

„Unë po përsëris — vazhdon Samiu — që, të kemi një shqiptim të qartë dhe të saktë të një fjale dhe që alfabeti i një gjuhe të jetë sa ma i thjeshtë e sa ma i lehtë, duhet me pasë një shenj-për çdo tin-

gull. Të shohim tash, tue marrë si bazë këtë princip, a mund të bahet një alfabet latin për turqishten? Unë mundem me u përgjegjë se po, se gjuha turke, që te reprezentohet saktë e të shënohet qartë s'ka nevojë për ma tepër se 30 shenja, të cilat nuk mungojnë n'alfabetin latin".

Natyrisht se këto tekste të Samiut s'kanë nevojë për komentime, vetëm deshta edhe një herë me theksue se sa përpara ka shkue Samiu nga bashkëkohësit e vet. E intelektualët turk të asaj kohe nuk duhen nënçmuc, sepse një varg sish kanë studjue dhe në Evropë, në Stamboll ka ekzistue liceu i Galatasarajit, ku gati të gjitha mësimet janë bënë në gjuhën frenge.

III. VEPRAT FILOLOGJIKE DHE DIALEKTOLOGJIKE TË SAMI FRASHËRIT

Përveç fjalorëve, librave mësimore e pedagogjike në lidhje me gjuhën turqishte e arabishte, luftës së vazhdueshme për pastrimin e gjuhës turqishte, Samiu ka shkruar edhe disa vepra thjeshtësisht shkencore, të cilat shënojnë një kontribut të dukshëm në lirinë e filologjisë dhe të dialektologjisë turke. Këto studime kanë të bëjnë me ato vepra të vjetra që përbajnë bazën e gjuhës dhe të kulturës turke, vepra të cilat kah fundi i shekullit XIX ishin objekt kryesor studimesh në Evropë, kurse në Turqi kurrkush nuk i përmendte as që dinte për ta. Samiu, i lidhur ngushtë me turkologjinë evropiane, e pa randësinë e këtyne veprave të vjetra për historinë e gjuhës turke, dhe sado që ato ishin larg sferës së interesimit të tij direkt, ai iu përvesh studimit të tyre. Veç kësaj, studimet dialektore, që tashma kishin marrë hov në Evropë, as që kishin fillue në Turqi. Samiu e sheh randësinë e tyre dhe edhe në këtë lami luen rolin e pionerit.

Në veprën e vet *Yine Insan* mbi të cilën do të bahet fjalë në kapitullin „Sami Frashëri — popullarizues i shkencave moderne”, Samiu thot se terminin evropian *Linguistique* e ka përkthye me *'Ilmu 1-Lisân* dhe shton se ka me shkruar një vepër me këtë temë. Në „Bibliotekën e xhepit” me të vërtetë botohet një vepër e Samiut me titull *Lisan* (Gjuha).¹ Ky asht libri i parafundit nga 15 librat e Samiut që i ka shkruar për „Bibliotekën e xhepit” (i fundit asht *Usul-u Tenkit ve Terkip* mbi të cilin do të bahet fjalë ma vonë). Samiu asht i pari në Turqi që flet mbi gjuhën e linguistikën. Në revistën „Hafta” (nr. 1—8) ai boton në vazhdime një artikull të gjatë në lidhje me gjuhën. Në këtë libërth i ka përfshi thuejse të gjitha problemet në lidhje me gjuhën e linguistikën. Librin e fillon me kapitullin „Çka asht gjuha?”, tue dhanë definicionin, qëllimin, mjetet që përdoren në të folun. Në kapitullin e dytë flitet mbi mendimin e popujve të vjetër mbi gjuhën, ven në pah se Herodoti dhe Platoni përveç greqishtes nuk kanë dijtë gjuhë të tjera, dobinë nga të mësuemit e gjuhëve të hueja, të studjuemit e gjuhëve latinishte e greqishte në Perëndim, dhe të ara-

¹ Istanbul, M'hran Matbaası 1303 (1885/6) in 12°

bishtes, persishtes e turqishtes në Lindje. Këtu thekson se për një kohë të gjatë në Evropë ka mbretnuar mendimi se të gjitha gjuhët rrjedhin nga ebreishtja. Mirëpo, me përparimin e lingistikës, e sidomos të etimologjisë, u konstatue se ky mendim nuk ka kurrfarë baze. Kapitulli i tretë mban titullin „Ilmu l-Lisan” (linguistika, termë që e ka shpikë Samiu). Pastaj thuhet se disa shkencëtarë evropianë në vend të fjalës „Linguistique” preferojnë „La science du langage” ose „La philologie comparée”. Në vazhdim shpjegon përparimin shkallë-shkallë të kësaj shkence, lidhshmëninë e saj me antropologjinë dhe arkeologjinë dhe ndihmën në zgjidhjen e shumë problemeve historike. Një përparim i dukshëm në Evropë asht ba mbas studimeve të gjuhëve orientale e sidomos të sanskritit dhe të iranishtes së vjetër. Në kapitullin e katërt flitet mbi shkencën lingustike në Turqi, tue theksue se përveç artikujve të tij të përmendun kurrkush nuk ka shkruar asnjë fjalë. Këtu ven në dukje se sadoqë gjuhët ndahen në shumë grupe, ma të njoftunat janë tri: gjuhët indoevropiane, samite e hamite dhe gjuhët turanike, tue numruar se ku hyjnë gjuhët e ndryshme. Ndoshta asht hera e parë që turqit kanë ndëgjue se në cilin grup ban pjesë turqishtja dhe me të cilat gjuhë asht motër. Në kapitullin e pestë flet mbi diferencën midis zanit të njerëzve dhe të shtazëve, kurse kapitulli i gjashtë ka titullin „A asht zani gja natyrore apo gja që mësohet?”. Pastaj vjen kapitulli mbi diferencën midis njeriut dhe shtazëve në të kuptuemit njani me tjetrin. Pastaj „Mbi lindjen e gjuhës”, „Mënyrën e të lindurit të gjuhës”, „Të përcaktuemit e emrave dhe të mësuemit e fjalëve”, „Gjendjen fillestare të gjuhës”. Në vazhdim flet mbi tri çfaqjet suksesive të gjuhës, ku përpunohen tri shkallët e zhvillimit: shkalla e parë janë „gjuhët monosilabike ose „gjuhët izolante”, shkalla e dytë „gjuhët aglutinative” dhe shkalla e tretë „gjuhët fleksibile”, tue spjegue karakteristikat e çdo kategorie me shembuj të ndryshëm. Pastaj flet mbi origjinën dhe prejardhjen e gjuhëve mbi jetën e gjuhës, zhvillimin, ndryshimin, fatin e dialekteve dhe degëzimin, përparimin dhe bastardhimin, degët dhe shkalla e afërsisë midis gjuhëve. Pastaj flet ma hollsisht mbi gjuhët monosilabike (kinezishtja, anamishtja, siamishtja, tibetishtja dhe burmanishtja) dhe në fund mbi gjuhët afrikane (gjuha hotentote, bushmane, bantu, etj.) Asht interesant se në shumë vende, sidomos në lidhje me etimologjinë, merr shembuj edhe nga gjuha shqipe, tue i shkruar me alfabetin latin shpikë nga vetë Samiu.

Ky libërth asht një provë e bukur se sa i informuem ka qenë Samiu në lidhje me lingustikën evropiane, sa i gjanë ka qenë interesimi i tij për gjuhët e ndryshme botnore. E një gja që e karakterizon edhe këtë libër, si të gjithë të tjerët nga „Biblioteka e xhepit” asht mjeshtria e të përmbledhunit të një lande aq të gjanë dhe ekspozimi i saj në një mënyrë aq koncize e aq të qartë. Turkologu ma i madh. Deny e vlerëson shumë naltë këtë vepër të Samiut.

Ka gjasë se Samiu do të ketë pasë ndonjë konflikt në lidhje me këtë vepër ose i asht dukë se asht e pamjaftueshme ajo që ka thanë në te, prandaj asht ulë dhe ka shkruar edhe një vepër me titull *Yine*

Lisan (Përsëri gjuha), e cila kurrkund nuk përmendet me përjashtim të J. Deny, simbas të cilit edhe e citojmë.² Edhe këtë vepër J. Deny e çmon nalt dhe i ven një yll përpara. Por, çka asht përmbajtja e kësaj vepre nuk kam ide se kurrkund nuk kam mujtë me e gjetë as veprën as ndonji shënim mbi te.

Nji nga monumentet ma të vjetra dhe ma të randësishme shkruar në gjuhën turqishte asht *Kutadgu Bilig*³, vepër kjo njilloj e randësishme për gjuhën, letërsinë e kulturën turke. Këtë vepër e ka shkruar Jusuf Hass Haxhib në vjetin 466/1069—70, autor i parë turk musliman. Simbas R. Rahmeti Aratit,⁴ autori, tue u nisë nga botëkuptimi se individi, shoqnia e shteti janë ngushtësisht të lidhun midis tyre, se jeta midis tyre duhet të organizohet e rregullohet në një mënyrë ideale, jep këshilla se si të arrihet ky qëllim, ose ma mirë me thanë qëllimi i lumtunisë në të dyja botat. Mendimet e tij që kanë të bajnë me shtetin, përbajnë në të vërtetë themelet e filozofisë së organizatës shtetnore turke. Nji varg funksionesh që ma vonë i gjejmë në Perandorinë osmane janë përshkrue dhe përpunue këtu. Vepra asht shkruar në vargje dhe përmban 6425 bejte (12.850 vargje). Nga kjo vepër kanë mbetë tri dorëshkrime.

Shkenctari i parë që e vuni në pah para opinionit shkencor randësinë e kësaj vepre qe turkologu i mirënjohtun hungarez dhe miku personal i Sami Frashërit Hermann Vambery. Në veprën e vet *Uigurische Sprachmonumente und das Kutadgu Bilik* (Insbruck 1870), Vambery botoi nja 1.000 bejte të tekstit origjinal, dha transkripcionin e tyre, përkthimin dhe një glosar me fjalët që përmenden në këto 1.000 bejte. Natyrisht se ajo që botoi Vambery sot asht vjetërsue, vepra „Kutadgu Bilig” asht botue në tanësi në mënyrë kritike, janë shkruar një varg studimesh mbi te. Mirëpo, merita e Vamberyt asht që i pari e zbuloi këtë vepër dhe nxiti studimet mbi te.

Kjo vepër e cila zgjoi një interesim të madh në qarqet shkencore turkologjike të Evropës, smbeti krejtësisht e panjohtun në Turqi, madje intelektualët e naltë e shikojshin me njëfarë përbuzjeje. Samiu qe i pari në Turqi që e pa randësinë e kësaj vepre dhe e muer këtë botim të Vamberyt dhe i hyni studimit të saj, madje u kujdesue me i ndreqë shumë gabime që i kish ba Vambery. Në *Parathanien* e kësaj vepre, që mjerisht mbeti e pabotueme, Samiu flet mbi vetë veprën, randësinë e saj gjuhësore e kulturore. Mirëpo, simbas zakonit, ai cek edhe një varg problemesh të tjera, të lidhuna me pikëpamjet e tija gjuhësore e letrare, jep të dhana me randësi për biografinë e tij. Prandaj e gjeta të nevojshme me i riprodhue disa mendime nga kjo „Parathanie”.⁵

² Istanbul 1303 (1885/6), 144 f.

³ Në shumë vende, edhe sot, citohet trajta *Kutatgu Bilik*, gja që asht gabim, sepse duhet *Kutadgu Bilig* (kut-ad-gu bilig), që don me thanë „dije që të ban të lumtun”. Trajtën e vjetër *Kutatgu Bilik* turkologjia moderne nuk e përdorë ma.

⁴ *Islam Ansiklopedisi* s. v. *Kutadgu Bilig*.

⁵ Parathanjen, marrë nga dorëshkrimi, e ka botue Dağlioğlu (*op. cit.* f. 45—54).

Tue i shikue nga pikëpamja e letërsisë së tyne — thotë Samiu — gjuhët mund të ndahen në dy grupe. Në grupin e parë hyjnë ato gjuhë të cilat kanë letërsinë e tyne qysh nga kohët e lashta, gjuhët me të cilat janë shkruar vepra të vjetra. Në grupin e dytë hyjnë ato gjuhë me të cilat shkruhet ma së shumti qysh prej 200 vjetësh dhe të cilat nuk kanë vepra të vjetra të shkruara në ato gjuhë. Pra, thelbi i problemit qëndron në veprat e vjetra letrare. Tue i ndjekë dhe studjue këto vepra, na sot kuptojmë se çfarë fjalësh e shprehjesh të bukura kanë ra sot nga përdorimi, si dhe e kuptojmë prejardhjen, etimologjinë, formën e fjalëve të cilat edhe sot janë në përdorim.

Athue cilit grupi i takon turqishtja?

Sadoqë disa japin gjykime se turqishtja i takon këtij grupi të dytë, meqenëse dita më ditë përparon dhe perfeksionohet, se bahet ma e bukur dhe ma e butë në shqiptim, se asht pasunue me huamarrjen e fjalëve arabe e persiane dhe me terminet nga gjuhët tjera, meqenëse veprat e reja letrare i kalojnë ato të vjetrat përkahe vlefte — ekspertët që e kanë studiue hollësisht këtë materie, janë të mendimit se gjuha turke i takon grupit të parë të gjuhëve.

Gjuha turke ka vepra që janë të vjetra gadi 1.000 vjet ...

Asht mendue se medoemos do të kenë ekzistue vepra të përbaškëta letrare para se me u nda gjuha e jonë në dy pjesë⁶ dhe para se kanë mbizotnue në gjuhën tanë fjalët e shprehjet e arabishtes e të persishtes. Dhe ja, edhe kjo vepër u gjet. Tash u gjet një vepër e bukur që ka lindë plot 250 vjet para kësaj ndamjeje të gjuhës sonë në dy grupe, u gjet në atdheun e vërtetë të turqve, në Kashgar, dhe kjo vepër shkruar në vargje, me gjuhën e pastër turke përmban vetëm një 5—6 fjalë arabe e turke. Fjala „u gjet“ nuk asht plotësisht e saktë, sepse kjo vepër nuk ka qenë e humbun, ka ekzistue, por kurrkush nuk e ka pa, vlefte e saj nuk asht dijtë. Ma në fund, orientalistët evropianë që janë marrë gjithashtu edhe me gjurmimet e turqishtes, me prejardhjen e kësaj gjuhe, lindjen, etimologjinë, formimin, muerën vesh se ekziston një vepër me titull *Kudatgu Bilik*, e cila përfaqson bazën e letërsisë turke dhe thesarin ma të çmueshëm të gjuhës së tyne, por s'mujshin me e shti në dorë librin dhe me e lexue. Gjatë kohës çfaqeshin mendime që nuk ishin larg nga prrallat e legjendat.

Mirëpo, orientalisti i famshëm Vambéry, meritat e të cilit janë fare mirë të njohtuna për studimin e gjuhëve turanike e sidomos të turqishtes, shtiu në dorë një dorëshkrim me randësi, shkruar me alfabetin ujgur ... dhe e botoi në Insburg në Gjermani më 1870.

... Asht e qartë se gjuha e *Kudatgu Biligut* dallohet nga gjuha me të cilën flasim na. Madje, midis këtyne dy gjuhëve ekziston një diferencë kohe prej 1.000 vjetësh dhe një diferencë gjeografike tepër e madhe. Por, tue pa këtë diferencë gjuhësore, nuk duhet me u trembë: në cilën gjuhë nuk ekziston diferenca midis gjuhës së veprave të vjetra dhe gjuhës bashkëkohore. Eposet e Homerit, krenarija e

⁶ Samiu këtu mendon në ndamjen në çagataishten dhe osmanishten, ose në gjuhën turke perëndimore dhe lindore.

Grekëve, a thue janë në gjuhën e sotme që flasin grekët? Cili grek, kur lexon një varg nga këto vepra, mundet me e kuptue domethanien e tij? Por, ata nuk thonë „kjo nuk asht shkruar në gjuhën tanë” dhe nuk e hjedhin poshtë, por përkundrazi i studjojnë këto vepra me kujdesin ma të madh, madje i mësojnë edhe përmendsh. Edhe italianët nuk munden me e kuptue nga të lexuemit e parë veprën e Dantes, sadoqë ajo asht shkruar vetëm para disa qinda vjetësh, por edhe ata nuk e hjedhin poshtë, por përkundrazi krenohen me te.

Ajo që asht për gjuhën arabishte — tue përjashtue Kur'anin — poezia e Imruu l-Kajsit⁷, për Persianët „Shahnamja”, për Grekët „Iliada” e Homerit e për Italianët eposi i Dantes, për turqit kjo asht *Kudatku Bilik*. Ky ep asht bazë për gjuhën dhe letërsinë kombëtare...

Për shkak se e kam kuptue se deri në ç'shkallë asht e nevojshme kjo vepër dhe sa e madhe asht vlefata e saj, së pari e kam lexue vetë e madje, me qëllim që bijve të popullit tanë t'u baj një shërbim modest, vendosa që tekstin e tij ta botoj bashkë me komentet e përkthimin që secili të mundet ta kuptoje lehtë. Mjerisht, në duert e mijës nuk kam kurrfarë burimesh dhe kurrfarë literatyre që do të më kishte shërbye si ndihmë, përveç ekzemplarit që e ka botue Vambery si dhe fjalorin dhe gramatikat e çagataishtes, tue marrë para sysh ngjashmëninë. Përveç kësaj, libri i përmendun asht në gjuhën gjermanishte, e meqenëse të kuptuemit tim të gjermanishtes asht shumë i kufizuem, jam mundue shumë bashkë me fëmijët e mij Midhatin⁸ dhe Samijen⁹ në zgjidhjen e deshifrimin e disa vendeve. Prapëseprapë, disa vende kanë mbetë të dyshimta. Megjithë këtë vështirsi, më ka shkue për dore me i kuptue dhe spjegue shumë pjesë që Vambery nuk i ka kuptue dhe i ka kalue, e në shumë vende gjithashtu i kam korigjue mendimet e tij. Por megjithë këtë, unë i shpreh atij publikisht mirënjohjen në emën të tanë popullit turk¹⁰...

Unë nuk di se sa faqe përfshin kjo vepër e pabotueme e Samiut. Por, s'ka dyshim se vepra do të jetë mjaft voluminoze, sepse kemi tekstin, përkthimin në turqishten moderne dhe komentimin e 1.000 bejteve, dmth. 2.000 vargjeve. Por mjerisht, kjo vepër e Samiut ka mbetë e pabotueme edhe sot, dhe në shkallën e naltë që ka mbërritë turkologjia, nuk ka shpresë se do të shohi dritë.¹¹

⁷ Imru'u l-Kajs asht poeti i njohtun i poezisë paraislamike arabe.

⁸ Midhat Frashëri (Lumo Skendo).

⁹ E bija e Samiut, Samija, ka qenë gjallë deri para ca vjetësh. Simbas fjalëve të Dağlioğlüt (*op. cit.* 8—9) ajo asht një grue jashtëzakonisht inteligjente, din disa gjuhë të hueja dhe asht e martueme me profesorin e liceut „Gallata” dhe dietarin e çmueshëm Reshid begun.

¹⁰ Këtë parathanje Samiu e ka shkruar në Erenköy, ku ka pasë shtëpinë, më 11 Rebi' I 1320, dmth. 8 qershor 1902.

¹¹ Sadoqë Samiu ka pasë lidhje të ngushtë me turkologët evropianë, prapëseprapë për shumë vepra nuk ka mujtë me dijtë. Kështu psh., po t'i kishte pasë veprat e Radloffit *Kudatku Bilig*, St. Petersburg 1890 dhe *Das Kudatku Bilik des Yusuf Chass-hadschib aus Balasagan I*, St. Petersburg 1891, që përfaqsojnë një përparim të madh në krahasim me punimin e Vambery-s, s'ka dyshim se shumë ia kishte lehtësue punën.

Nji vepër tjetër me randësi e Samiut asht *Orhon Abideleri* (Mbishkrimet e Orhonit). Që lexuesit ta kuptojnë randësinë e kësaj vepre, do të vejmë në dukje se mbishkrimet e Orhonit dhe të Jenisejit janë monumentet ma të vjetra në gjuhën turqishte. Këto mbishkrime, të shkrueme me sisteme ma të vjetra grafike turke e nën influencën e kulturës së vjetër kineze, janë zbulue në një sipërfaqe mjaft të gjanë të Azisë Centrale. Dy zonat ma të pasuna me këto tekste ma të vjetra epigrafike turke janë bazeni i epërm i lumit Jenise, në Siberinë e sotme, dhe nga ana tjetër në Mongolinë e sotme, në jug të liqenit Bajkall. Mbishkrimet e dyta quhen edhe „mbishkrime të Orhonit”, meqenëse janë gjetë në shumicë pranë lumit Orhon. Këto mbishkrime, shkruen në alfabetet të ndryshme, rrjedhin nga shekulli i VIII e këndeje, pra, shumë shekuj para islamizimit të turqve. Në studimin e deshifrimin e këtyne mbishkrimeve, meritën kryesore e kanë Danezi Wilhelm Thomsen dhe Rusi Vilhelm Radloff, të cilët ishin bashkëkohanikë dhe i konkurojshin njani tjetrit, madje edhe polemizojshin njani kundër tjetrit. Së pari Thomseni botoi deshifrimin e tyre gati të përsosun me 15 dhator 1893, kurse më 1894 Radloffi botoi një mbishkrim me tekstin origjinal dhe përkthimin në gjermanisht.¹² Ma vonë, edhe njani edhe tjetri, botuen edhe një varg studimesh mbi këto mbishkrime, kështuqë thuej se të gjitha studimet e mavonshme bazohen në botimet e tyre.¹³

Samiut i kanë ra në dorë veprat e përmenduna të Radloffit dhe e ka pa vleftën e tyre për gjuhën turke. Unë edhe sot çuditem se si ka pasë Samiu durim me i hy kësaj pune, meqenëse mbishkrimet janë të shkrueme me alfabetet të posaçme që nuk kanë kurrfarë lidhje me alfabetet që i ka dijtë Samiu. Vetë Radloffi dhe Thomseni gati gjithë jetën ia kanë kushtue këtyne mbishkrimeve dhe turqishtes së vjetër, dmth. asaj para islamizimit të turqve.

Libri i Samiut *Orhon Abideleri* përmban 105 faqe dhe ka mbetë i pabotuem. Edhe këtu ka një parathanie në të cilën flet mbi vetë mbishkrimet, alfabetin e përdorun, sistemin vokalik dhe konsonantik. Nga faksimili i faqes së fundit që e jep Dağlioğly (op. cit. f. 39) shihet se këtë vepër e ka krye më 19 muharrem 1321 simbas hixhrës ose me 17.IV.1903. Pra, kjo asht një nga veprat e fundit të Samiut. Nga ky faksimil gjithashtu shihet se Samiu i ka studjue mbishkrimet tabelë mbas tabele, ashtu si janë botue te Radloffi, tue vu përsipër tekstin me alfabetin origjinal, nën te ka dhanë tekstin e transkribuem me alfabetin arab, e nën te edhe përkthimin turqisht. Sadoqë nuk kam kurrfarë vërtetimi, me siguri mund të pohohet se Samiu asht i pari turk që asht marrë me mbishkrimet ma të vjetra turke.

¹² *Die alttürkische Inschriften der Mongolei*, Saint-Petersburg 1895, *Neue Folge* 1897, *Zweite Folge* 1899.

¹³ Ma gjatë mbi këtë krahaso artikujt e Annemarie von Gabain dhe të Louis Bazin në *Philologiae turcicae Fundamenta* I, f. 170 e vazhdim si dhe A. von Gabain, *Altürkische Grammatik*, 2 verbesserte Auflage, VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig.

Nji vepër shumë e randësishme e Samiut nga lamia dialektologjiko asht *Lehçe-i türkiyye-i Memâlik-i Mısır* (Dialekti turqisht i Mamelukëve të Misirit). Mamelukët janë në të vërtetë skllav nga Kaukazi (ar. *mamlûk* pl. *mamâlik* = skllav), me origjinë turq, këpçak ose çerkez, nga Evropa lindore (Ukraina e sotme dhe Kaukazi Verior). Ata filluen me u marrë në shërbim në oborrin e kalifit ose të mëkambësve të Egjyptit dhe të Sirisë qysh në kohën e Abasidëve. Si rrjedhim i depërtimit të Mongolëve, mbërriti një shumicë e madhe këpçakësh në Siri dhe në Egjypt ku shërbejshin si ushtarë. Së shpejti fituen një influencë të madhe dhe formuen një aristokracië ushtarake. Në vjetin 1250, prijisi i Mamelukëve Bajbersi, ia duel me e shkatërrue pushtetin e Ejubidëve në Egjypt dhe me themelue dinastinë e mamelukëve, të cilët mbretnuen në Egjypt deri më 1517, kur i shkatërroi sulltan Selimi. Meqenëse Mamelukët, si turq, nuk e dijshin arabishten, gjatë sundimit të tyre u shkruen një varg veprash — gramatika, fjalorë përkthime librash fetare në gjuhë turke. Ndër veprat ma të shqueme shkruen në këtë kohë asht *Kitâbu l-idrâk li lîsâni l-Atrâk* (Libri i të kuptuemit të gjuhës së turqve), hartue në vjetin 1312 nga Abû Hajjân Muhammad b. Jûsuf al-Garnâtî. Libri përbahe nga dy pjesë: një fjalor kipçakisht-arabisht dhe një paraqitje e fonetikës dhe morfologjisë së kipçakishtes.

Nji libër tjetër gjithashtu i randësishëm për studimin e gjuhës së mamelukëve asht *Tarğuman turkî* (Përkthyesi turqisht-arabisht), shkruen nga një autor anonim. Vepra asht e ndame në katër kapituj ku asht përpunue fonetika dhe gramatika e këpçakishtes dhe përmban edhe një fjalor prej një dy myjë fjalësh arabisht-këpçakisht.¹⁴

Pra, Samiu i ka marrë dorëshkrimet e këtyne dy veprave dhe në bazë të tyre ka shkruen studimin e vet „Dialekti turk i mamelukëve të Misirit”. Edhe kjo vepër duhet të jetë nga veprat e fundit të Samiut, sepse nga gjithsejt 172 faqe, një faqe e gjysëm s’ka mbërritë me i krye Samiu por i ka krye Nexhip Asimi.¹⁵ Samiu i ka marrë fjalët e këtyne veprave dhe i ka përkthye në turqishten moderne, në formë fjalori dygjuhësor.

Ma në fund këtu duhet përmendë edhe vepra *At-tuhfatu dh-dhakijja fi l-lugati t-turkiyya* (Dhuratë e shijshme mbi gjuhën turqishte). Jam i sigurtë se kjo vepër asht thjeshtësisht filologjike, por nuk dij gja për përmbajtjen e saj. Simbas Dağlioğlul¹⁶, „kjo vepër asht shumë e randësishme për studimin e gjuhës turqishte. Ka 212 faqe. Sami Beu e ka krye këtë vepër më 1321/1904, dmth. shumë pak kohë para vdekjes së tij.”

Simbas një klasifikimi ma të gjanë, në këtë kapitull kishin mujtë me hy edhe fjalorët e Sami Frashërit, mirëpo, për hir të një pasqyre

¹⁴ Mbi këtë vepër krahaso ma gjatë: *Ein türkisch-arabisches Glossar. Nach der Leidener Handschrift herausgegeben und erläutert von. M. Th. Houtsma, Leiden 1894.*

¹⁵ *op. cit.* f. 32.

¹⁶ *op. cit.* f. 58

ma të qartë, punës së tij leksikografike do t'i kushtojmë një kapitull të tanë, aq ma parë se kjo asht lamia ku Samiu ka dhanë frytin ma të madh dhe e cila e ka ba të pavdekshëm.

IV. VEPRAT LEKSIKOGRAFIKE DHE ENCIKLOPEDIKE TË SAMI FRASHËRIT

Famën ma të madhe e ka fitue Samiu me veprat e tija leksikografike dhe enciklopedike, vepra të cilat edhe sot e kanë rrujtë vlef-tën e vet shkencore dhe praktike dhe e kanë ba Samiun të pavdekshëm. T'i themi disa fjalë për çdonjenin nga fjalorët e tij, tue i marrë kronologjikisht, ashtu si janë botue.

1. *Fjalori frengjisht-turqisht* pat një sukses tepër të madh dhe mbrenda njizet vjetësh u botue në katër edicione, nga të cilat e treta dhe e katërta ilustrue me një tre mijë gravura.¹ Edicioni i tretë që kam në dorë ka afër 2300 faqe (me gjithë parathanjen, shkurtesat, e tjera), dhe, simbas llogarisë sime aproksimative, duhet të ketë një 50 mijë fjalë. Sikur edhe në veprat tjera, edhe në këtë fjalor Samiu ka shkruë një parathanje vetëm në gjuhën turqishte, ku paraqet arësytet që e kanë shty me përpilue një fjalor të këtillë, metodën e punës dhe parimet e veta leksikografike, parime të cilat mue më duken jashtëzakonisht interesante, prandaj e shoh të nevojshme me i transmetue disa nga parathanja e botimit të tretë.

Në fillim Samiu thot se popujt ma të qytetnuem në botë janë sot francezët, anglezjtë dhe gjermanët, njëni asht përpara tjetrit në një disiplinë shkencore, tjetri përpara në një tjetër, por asht e sigurtë se nuk mbeten mbrapa njëni nga tjetri. Popujt tjerë përpiqen dhe derdhin mundë me shfrytzue rezultatet që i kanë mbërrijtë këta popuj, e prandaj çdo njeri i qytetnuem duhet të dijë së paku njënen nga këto tri gjuhë të mëdha dhe tue lexue veprat e tyre, mund t'i lindë dëshira që të përkthejë ndonji vepër. Kështu fillon të krijohet fondi kulturor i popullit të tij. Mirëpo, shërbimin edhe ma të madh atdheut të vet kishte me ia ba ai i cili me një vepër të vetën do të kontribuonte që ndonji nga këto gjuhë të mësohet dhe të përhapet në atdheun e tij.

Ky lloj i dytë i shërbimit më ka kaplue ka njizetë vjet kur mora iniciativën me ba një fjalor frengjisht-turqisht.

Qysh më kohë ka fillue në vendin tonë studimi i frengjishtes sidomos mbas hapjes së Shkollës së naltë të medicinës² dhe Shkollës së naltë administrative.³ Por, nuk ka ekzistue asnjë fjalor. Të mjerët

¹ *Kâmûs-u fransevî Fransızcadan Türkçeye Lugat* (Dictionnaire français-turc). ed. i parë Istanbul 1299 (1883), 1680 f. në dy shtylla in 8°; ed. i dytë me 1315 (1899), 1920 f. in 8°; ed. i tretë i ilustruem më 1318 (1902) 2240 f. in 8° (unë këtë kam në dorë); ed. i katërtë i ilustruem më 1322 (1905 sic!) 14 + 2240 f. in 8°

² Mekteb-i fûnun-i tibbiyye.

³ Mekteb-i Sulltaniyye.

nxanës dhe përkthyes të cilët kanë qenë të shtrënguem më përdorë fjalorët e Biankit⁴ dhe të Hangerisë⁵, të cilët pretendojnë se kanë përfshi fjalët arabishte, persishte e turqishte, e në të vërtetë kanë bërë një mish-mash. Ata e kanë bërë edhe transkripcionin në një mënyrë të çuditshme. Edhe vetë kam vërejtë nga përdorimi i këtyre fjalorëve, prandaj vendosa me i hyrë punës së hartimit të një fjalori të tillë.

Samiu flet në vazhdim për pengesat që ka pasë, mungesën e fjalorëve të mirë, mungesën e bibliografisë e tjera. Kur ia ka filluar punën, çdo javë ka botuar nga një fashikull 32 faqesh — e vetëm për t'i lektoruar e korektuar këto 32 faqe duhej një njeri — thotë Samiu. Para se me u mbushë një vjet fjalori frengjisht-turqisht ka qenë gati, i botuar.

Jemi larg nga të menduemit e të pohimit — thotë Samiu — se një fjalor mund të jetë pa mungesa, pa kusure. Për cilin fjalor mund të thuhet se është i xhveshun nga gabimet. Çdo fjalor ka të bëjë me të gjitha shkencat dhe artet, me lloj-lloj shtazësh, bimësh, veglash e orendish, me një fjalë, me gjithatë që është në botë. Vallë, a mund të imagjinohet një njeri që i din të gjitha këto? Siç nuk mund të imagjinohet një njeri i tillë, ashtu nuk mund të imagjinohet edhe një fjalor që në çdo pikëpamje të jetë i përsosun. Puna është që vepra të ketë sa më pak gabime e të meta. Për këtë arsye, në vendet e qytetnueme vazhdimisht po përsëritet botimi i fjalorëve, çdo ditë dalin fjalorë gjithnjë më të përsosun, çdonjëri nga ana e vet përpiqet me i përmirësuar e ndryshuar disa fjalë.

Mirëpo, të metat e domosdoshme të këtij fjalori, në krahasim me faktin se një fjalor i tillë nuk ka ekzistuar përpara, ishin gati të padukshme. Secili mundte me anën e këtij fjalori të mësojë frengjisht; të metat thuejse nuk i bijshin në sy.

Në botën e qytetnueme, kur një autor nxjerr në dritë një veprë të tillë dhe vepra has në një mirëpritje të lexuesit, mbasi që të shihet nevoja e ribotimit të tij, autori nuk merret me gjana të tjera, por i kushtohet vetëm përmirësimit dhe zgjanimit të veprës, dhe vepra e tij del gjithnjë më e përsosun.

Mirëpo, ndër ne, meqenëse kushtet kulturore janë të pazhvillueme, e si rezultat i kësaj edhe përfitimi i materialit është i kufizuar, unë nuk kam mundësi me ia kushtuar kohën fjalorit frengjisht-sepse 12 vjet më radhë kam qenë i shtrënguem me ia kushtuar *Kâmûsu l-a'lâm-it*. Në këtë mënyrë, posa e kreu njerëzën, kam qenë i detyruar me e filluar veprën tjetër.

Madje, kur u pa nevoja për botimin e dytë të këtij fjalori, unë, sado i zanun më përpilimin e *Kâmûsu l-a'lâm-it*, ia pata filluar njëkohësisht edhe hartimit dhe botimit të *Fjalorit arabisht-turqisht*. E kur u muer vendimi që të botohet ky edicioni i ri (i tretë) i fjalorit frengjisht, sado i zanun edhe me fjalorin e arabishtes, ia fillova harti-

⁴ Samiu këtu ban aluzion në fjalorin e Kieffer, Y. D. et T. K. Bianchi, *Dictionnaire Turc-français* I, 1835, II, 1833 pp. XXVI+784+1304.

⁵ Handjeri (Prince Alexandre). anc. hospodar de Moldavie, *Dictionnaire français, arabe, persane et turc*, Moscou (vj.?).

mit të fjalorit turqisht-turqisht, për të cilën gja kemi nevojë ma të madhe se për çdo gja tjetër, pra s'kisha mundësi as këtë me e lanë, as që me i hy një përpunimi të ri dhe zgjanimi të fjalorit të frangjishtes.

Me ba një fjalor asht një art i posaçëm. Nuk mjafton vetëm me i rreshtue fjalët dhe me thanë domethanjen e tyre të drejtë në gjuhën tjetër. Për çdo fjalë duhet me e përcaktue llojin dhe origjinën, me i nda domethanjet gjuhësore, letrare dhe metaforike, me i nda dhe përcaktue sinonimet e ndryshme, me i spjegue fjalët arabishte e persisht e tjera. „Shpresoj se nuk kanë me ma marrë si lëvdatë nëse o them se vetëm unë e ndoshta përveç meje, kurrkush tjetër një punë të këtillë nuk asht në gjendje me e ba...”

„Mund të themi se *Kâmûs-u fransevi*, tue respektue këto principe e rregulla, sadoqë i bahen shtesa e plotësime, prapseprap mbetet vepra ime”.

Ma se gjysëm shekulli ky fjalor ka qenë një nga librat ma të kërkuem në Turqi, me te kanë mësue frengjisht gjenerata të shumta, ai mbeti deri më sot burimi kryesor për hartimin e fjalorëve të këtillë. Deri në kohën e Samiut hartimi i fjalorëve dygjuhësor ishte monopol i të huajve apo grekve dhe ermenëve. Këtë monopol Samiu ua hoq nga dorë dhe u dha kurajë e u hapi rrugën gjuhëtarëve turq që të punojnë në fjalorë të ndryshëm dygjuhësor.

2. *Fjalori turqisht-frengjisht* nga i cili kanë dalë dy edicione dhe një edicion i shkurtuem.⁶ Simbas llogarisë sime ky fjalor përmban një 35 mijë fjalë. Edhe me këtë rast Samiu ka shkruar një parathanje që për mue asht jashtëzakonisht me randësi përse i përket gjuhës dhe alfabetit të turqishtes, se ai këtu propozon futjen e alfabetit latin.

Në fillim të Parathanjes Samiu thekson se suksesi që ka mrrijtë fjalori frengjisht-turqisht, e ka shty t'i hyjë hartimit të një fjalori turqisht-frengjisht, i cili, bashkë me atë të parin, ban një tanësi të pandashme.

Mirëpo, gjaja që ka qenë vendimtare që t'a marri përsipër këtë barrë të randë e të vështirë ka qenë mungesa thuejse e plotë e një fjalori të kësaj gjinie. Asht e vërtetë — thot Samiu — se ka fjalorë që mbajnë titullin „Fjalor — turqisht-frengjisht”, mirëpo fjalët që ata i përmbajnë nuk janë mu ato të cilat e përbajnë gjuhën turke. Dy vëllimet e trashë të „Fjalorit turqisht-frengjisht” të Biankit⁷ janë larg që të munden me formue një fjalor komplet të turqishtes nga një anë, kurse nga ana tjetër, pjesa dërmuese e fjalëve që ai i përmban, janë krejtësisht të hueja për gjuhën në fjalë.

Asht konsiderue se tri gjuhët arabishtja, persishtja dhe turqishtja — janë një gjuhë e vetme, e kur asht fjala për hartimin e një fjalori

⁶ *Kâmûs-u fransevi. Türkçeden fransızcaua lugat* (Dictionnaire turc-français). Istanbul, M'hran Matbası 1300 (1883), 1208 f. në dy kolona in 12°, ed. i dytë 1302 (1886), 1208 f. ed. i shkurtuem më 1304 (1888) 651 f.

⁷ Krahaso shënimin në 4.

të gjuhës turke, s'asht ba tjetër veçse janë grumbullue mori fjalësh arabe, persiane e turke dhe janë hjedhë pa rend e pa rregull.

Asht o vërtetë — vazhdon Samiu — se gjuha turke përmban një numër të madh fjalësh arabe e persiane. Mirëpo, për shembull, për shkak se gjuha franceze përmban një numër të madh fjalësh greke, a asht e mundun me ba një fjalor të përbashkët të frangjishtes dhe të greqishtes? Pikë së pari, nuk asht e mundun me e shtri dorën e me hapë fjalorët e mëdhej të arabishtes e persishtes për të marrë prej tyne disa grushta fjalësh të cilat përdoren në turqishten e mos me qenë i ekspozuem rrezikut me u ba qesharak dhe i pakuptueshëm: së dyti, fjalët arabe e persiane të përdoruna në gjuhën turke nuk e riejnë gjithmonë të njajtën domethanje që kanë në gjuhët përkatëse. Pra, asht e nevojshme që një fjalor, që të mundet me të vërtetë me u quejtë *fjalor turk*, duhet t'i përfshijë të gjitha fjalët të cilat e përbajnë gjuhën turke dhe të mos përfshijë fjalët e hueja, përveç atyne të cilat kanë domethanjen dhe përdorimin e tyne të rrastë në turqishten, tue apstrakue vleftën e tyne që kanë në gjuhën nga e cila rrjedhin...

Ajo që ban vështirësinë ma të madhe në komponimin e një leksiku komplet turk asht mungesa e një fjalori të tillë, madje edhe në gjuhën indigjene. Në të vërtetë, pjesa dërmuese e fjalorëve të përdorun ndër turqit përmbajnë vetëm fjalët arabe e persiane. Përsa u përket fjalëve krejtësisht turke, ato nuk janë futë ndër fjalorë me pretekst se populli i din. E në të vërtetë nuk duket se populli asht një rrejtës besnik i këtij thezori kombëtar.

„Ja kështu unë mundem me u krenue se vepra që ia paraqes sot publikut asht një fjalor komplet i gjuhës turke...”

3. Diran Kélékian, *Kâmûs-i fransevi* (Dictionnaire Turc-français), Istanbul, Mihran Matbaası, 1911, 1373 f.

Shumë njohës të leksikografisë turke ndoshta kanë me u habitë kur të shohin se edhe këtë fjalor e kam futë midis fjalorëve të Samiut, meqenëse si autor i këtij fjalori figuron Diran Kelekian. Mirëpo, ky fjalor asht në të vërtetë një vjedhje complete e fjalorit të Samiut. Ermeni Mirhan, botuesi i veprave të Samiut dhe eksploatuesi ma çnjerëzor i dijes dhe punës së tij, ka vazhdue me e eksploatue edhe mbas vdekjes. Ai ka gjetë një emën tjetër, Kelekjanin dhe përsëri e ka botue fjalorin e naltëpërmendun të Samiut, por në emën të Kelekianit. Natyrisht se janë përpjekë me e hjekë nga vehtja dyshimin tue i shtue fjalorit të Samiut një seri fjalësh të reja, kryesisht termine shkencore si dhe disa ilustracione. Por, prapseprap në esencë mbetet fjalori i Samiut dhe synit të ekspertit kjo gja s'mund t'i shmanget. Thuejse janë realizue fjalët e Samiut në lidhje me fjalorin frengjisht-turqisht: „...sado që t'i bajnë shtesa e plotësime, prapseprap mbetet vepra ime”. Që ta justifikojë në ndonji mënyrë vetëvehten, Kelekjani ia kushton këtë fjalor Samiut. Në parathanje edhe Kelekjani edhe botuesi Mihran vejnë në pah vleftën e fjalorit të Samiut. „Unë e kam për detyrë me i paraqitë nderimet e mia kujtim të mjeshtrit të dhimbshëm, i cili asht autor i parë osman i një

fjalori turqisht-frengjisht konform me progresin e gjuhës; unë kam shírytzue në masë të madhe veprën nga e cila kam marrë edhe sistemin e shqyptimit fonetik . . .”

Natyrisht se unë nuk jam i pari që e konstatoj këtë vjedhje. Turkologut ma të shquem të kohëve tona, të ndjerit Jan Deny kjo gjë i ka ra në sy e prandaj në listën e fjalorëve turqisht-frengjisht (Op. cit. f. 231) shkruen kështu: Kélékian v. (shih) Sami. Prandaj unë edhe këtë vepër e kam futë ndër veprat e Samiut.

4. *Fjalori arabisht-turqisht*.⁸ Leksikografia turke asht e pasun me fjalorë dygjuhësor arabisht-turqisht, madje librat e para të botueme në Turqi janë fjalori arabisht-turqisht i Vankulit (1728—29), dhe Ahteri Kebîr (1826/27). Mirëpo, të gjithë këta fjalorë ishin të përpiluem simbas sistemit të vjetër të leksikografisë arabe dhe nuk ishin mjaft praktikë për përdorim. Në Evropë tashma ishin përpilue shumë fjalorë arabisht-frengjisht, arabisht-anglisht, arabisht-gjermanisht e tjera, por simbas një sistemi krejt tjetër, tue marrë si bazë jo fjalët por rranjën e fjalëve e tue shtue mandej format e zgjanueme. Samiu që i pari në Turqi që filloi hartimin e një fjalori arabisht-turqisht simbas sistemit europian. Dihet se ka përdorë fjalorin arabisht-anglisht të Lejnit dhe arabisht-frengjisht të Kazimirsky-t. Mirëpo, botuesi i tij Mihran nuk deshti me ia botue dhe prandaj Samiu filloi me e botue me shpenzimet e veta në fashikuj. Por, tue mos mujtë me i përballue shpenzimet, hoqi dorë nga vazhdimi i hartimit dhe botimit dhe kështu fjalori mbet edhe pa krye dhe botue.⁹

5. *Kâmûs-i Türki* (Fjalori i turqishtes)¹⁰ Botimi i këtij fjalori përfaqson një datë me randësi në historinë e leksikografisë turke. Fjalori ka 1575 faqe edhe simbas Deny „asht fjalori ma i mirë i osmanishtes”.¹¹ Kur këtu Deny përdorë fjalët „osmanisht” mendon në alfabetin dhe kuptimin historik të fjalës, sepse si fjalor të „turqishtes” ai e merr ate të botuem mbas revolucionit kemalist. Në të vërtetë, ky asht fjalor normativ i turqishtes së asaj kohe. Kjo asht deri në atë shkallë e vërtetë sa që kur mbas Kongresit të II të Shoqatës filologjike turke më 1934 filloi puna në fjalorin turqisht-osmanisht, dhe osmanisht-turqisht, si bazë u muer ky fjalor i Samiut. Simbas llogarisë sime fjalori përmban nja 40—45 mijë fjalë-rranjë, mirëpo, po të merren edhe shprehjet e shumta, del shumë ma i madh. Fjalori asht hartue në një mënyrë jashtëzakonisht moderne, aspak nuk mbetet mbrapa përse i përket metodologjisë në krahasim me fjalorin e sotshëm. Për çdo fjalë Samiu jep llojin e saj gramatikor (emën, mbie-mën, folje e tjera), prejardhjen ose ma mirë me thanë etimologjinë, e nëso asht e përbame, edhe prejardhjen e çdo pjese përbame, domethanjet e ndryshme rreshtue simbas randësisë me numra (1, 2, 3) shumëshin apo nieisin, domethaniet figurative nëse ekzistojnë, shembuj në të cilët ma së miri ilustruhet përdorimi i saj, dhe shprehje

⁸ *Kâmûs-i arabî*, Istanbul 1314/1896—97

⁹ Kë'ë e gjejmë në dy Parathaniet e fjalorëve të tij.

¹⁰ Istanbul, 1317 (1901)

¹¹ *Op. cit.* f. 285.

të posaçme ku ka domethanje të veçantë. Si kualitet të naltë të këtij fjalori Deny ven në dukje shembujt, të cilët janë të shkurtë dhe shumë mirë të zgjedhun.

Këtë fjalor Samiu e ka fillue më 1889 dhe e ka krye më 1901, domethanë mbrenda dy vjetësh e një muej, asht krye edhe hartimi edhe botimi. Unë sot në të vërtetë çuditem se si mundi Samiu me e krye një fjalor të tillë mbrenda kësaj kohe. E unë këtu, i vetëdijshëm nga pesha e fjalëve që i shkruiej, vërtetoj se na sot nuk kemi fjalor të tillë të shqipes që mund t'i afrohet këtij fjalori të Samiut. Madje, kur e filloi punën në këtë fjalor, porsa e kishte krye Kâmûsu l-a' iamin dhe ishte tue e punue fjalorin e arabishtes.¹² Botimi i kësaj veprë asht me randësi edhe për biografinë e Samiut. I shfrytzuem vjet me radhë nga botuesi, këtë fjalor ai e botoi në shtëpinë botuese „Ikdam” në krye të së cilës ndodhej Ahmet Xhevdeti, njeri jashtëzakonisht i qytetnuem dhe nga cila vepër Samiu pat njifarë dobie materiale. Në të vërtetë edhe botimin e këtij fjalori Samiu e filloi vetë në fashikuj, por mbas një kohe të shkurtë u muer vesh me botuesin për një honorar për kushtet e atëhershme mjaft të mirë, me ia dhanë botimin atij.

Kur flitet sot në lidhje me gjuhën osmanishte dhe turqishte dhe zhvillimin e tyre historik, shpesh citohet „Parathanja e Samiut”. Parathanja asht mjaft e gjatë, por e dendun në mendime, gjykime, kritika. Thuejse të gjitha problemet e gjuhës dhe leksikografisë ka dashë t'i përfshijë dhe t'i analizojë, Unë po transmetoj këtu vetëm disa mendime për të cilat besoj se do të na ndihmojnë që ta parafytyrojmë dhe ta vizatojmë sa ma mirë figurën shkencore të Samiut.

Një gjuhë që nuk ka fjalor dhe rregulla gramatikore të fiksueme — thot Samiu — kurrë s'mund të ketë kompetencë që të numrohet si gjuhë letrare, madje fjalori dhe gramatika janë baza e letërsisë. Ndërtesa e letërsisë mund të themelohet vetëm tue u bazue në këto dy vepra, të cilat janë gjithashtu edhe pengesa ma e madhe që mund t'a riej gjuhën nga koruptimi... Prandaj, një popull që don me e riejtë gjuhën e pastër dhe të begatshme, ose don ta bajë të tillë, duhet të ketë një fjalor të përsosun dhe libër gramatike e sintakse të mirë.

Ne që posedojmë një njimijë vjet një gjuhë të shkrueme letrare, gjatë gjithë kësaj kohe as nuk i kemi mbledhë fjalët në një fjalor të përsosun, as që i kemi fiksueme rregullat në libra gramatike e sintakse. Për shkak të këtij moskujdesi, gjuha jonë turqishte, në vetëvehte shumë e gjanë dhe e pasun, shumicën e fjalëve e ka humbë...

Në vazhdim Samiu flet mbi drefencën midis çagatishtes dhe osmanishtes, se si osmanishtja asht largue nga gjuha arabe me anë të huazimeve të shumta; ai hjedhë poshtë mendimin e atyne që thonë se këto dy gjuhë janë krejtsisht të ndame dhe thekson se kjo diferencë

¹². Se sa i rregullt ka qenë Samiu ma së miri e tregojnë fjalët e rradhitësit të „Kâmûs- türki” Nail Efendisë: „Unë nuk kam pa shkrimtar të tillë, kurgja nuk shton e nuk ndryshon në shkrimet e veta. Nëse e sheh të nevojshme me heqë ndonji fjalë, ai në vend të saj shton një fjalë tjetër”. (N. Asim, *op. cit.* f. 33)

midis këtyne dy gjuhëve turke asht sikur diferenca midis gjermanishtes veriore dhe jugore, ose midis dialektit toskan dhe napolitan në italishte. Me kritere të sigurta shkencore ai analizon arësyet pse dhe si asht ba ky diferencim, ven në pah zhvillimin historik të dy gjuhëve — tue përfundue se asht ma se e qartë se këtu asht fjala për një gjuhë të vetme. Ai pastaj analizon prioritetin që i kanë sjellë fjalët e hueja turqishtes, por zbulon edhe damet që ka pësue, se ajo në këtë mënyrë asht largue nga vetitë esenciale të gjuhëve turanike. Ai i thot të gjitha këto fjalë me një ton polemizues për të provue se një pjesë e madhe e fjalëve të çagatishtes janë fjalët thjeshtë turke, janë të përdoruna nga shkrimtarët e vjetër turq ose në popullin në Anadoll, prandej ato duhen marrë dhe ringjallë. Mbasi kritikon fjalorët e deritashëm, të cilët simbas Samiut, nuk i kanë përfshi fjalët turke por ato arabe e persiane, Samiu thot: „Asht kusht i domosdoshëm që fjalori i një gjuhe të përfshijë të gjitha fjalët e përdoruna në atë gjuhë dhe t'i lajë jashtë fjalët që nuk përdoren”. Asht gja e padiskutueshme se sa nevojë të madhe kemi për një fjalor të përsosun, dhe asht e njohtun se mungesa e një fjalori të tillë deri në ç'shkallë asht shkak për t'u vajtue — thot Samiu. Mirëpo, sa asht e madhe nevoja për një vepër të tillë, po aq e vështirë asht edhe mbledhja dhe radhitja e fjalëve dhe hartimi i fjalorit.

Kur e kreuva *Kâmûsu l-â'lam*-in, për të cilin i harxhova plot dy-mbëdhjetë vjetë të jetës, shumë dashamirë kërkuen prej meje me gojë e me shkrim që të derdhi mundin në hartimin e një fjalori të përsosun të gjuhës sonë. Sado që mbas *Kâmûsu l-â'lâm*-it fillova fjalorin e arabishtes, meqenëse nevoja jonë për një fjalor të turqishtes asht ma e madhe dhe ka përparsi, e mora si një detyrë të randësishme hartimin e tij. Në të vërtetë, të shkruemit e një fjalori të turqishtes qysh në kohë ka qenë dëshira e ndërgjegjës sime, mirëpo, vështirësitë e parafytyrueme ishin si një pengesë e pakalueshme përpara guximit tim...

Simbas mendimit të Samiut, që një fjalor i turqishtes të jetë i përsosun, duhet me i mbledhë dhe shënue të gjitha fjalët me origjinë turke, e kjo gja nuk asht ba aspak në turqishten. Prandej, nuk mjafton vetëm me i hulumtue të gjitha veprat e shkrueme turqisht, por duhet me shetitë gjanë e gjatë nëpër të gjitha krahinat ku flitet turqisht, me u shoqnue me pjestarët e shtresave të ndryshme të popullit që e dinë mirë gjuhën dhe me i shënue të gjitha fjalët. Një njeri nëse edhe gjithë jetën ia kushton kësaj pune, prap s'ka me ia dalë në krye. Prandaj, gjuhëtarët i vazhdojnë punët e fillueme dhe me kohë i plotësojnë. Edhe pse i ka pasë parasysh të gjitha këto pengesa, Samiu thot se nevoja e realitetit e shtyn me i hv kësaj pune dhe simbas fjalës së urtë arabe „Sa i la i pari pasardhësit”, gjuhëtarët që kanë me ardhë mbas tij do ta vazhdojnë punën dhe do t'i plotësojnë të metat.

Në vazhdim Samiu flet se shumë fjalë të vjetra dhe të dialektit lindor i ka futë dhe i ka ringjallë, mandej ban fjalë për huazimet që s'i ka pranue populli ose që i përdorin gabimisht, mbi metodologjinë e gabueme të fjalorëve të maparshëm, mbi arësyen pse e ka quejtë

fjalorin „Kâmûs-i Türki” e jo „Kâmûs-i Osmânî” për çka shumë vetë do t’a qortojnë, e në fund edhe mbi disa çashtje teknike në lidhje më botimin. Këtu duhet theksue se Samiu përdor ndoshta i pari shenja të posaçme për të dallue ü, o, ö, ı (ë), të cilat nuk i ka arabishtja, gja që ka lehtsue shumë përdorimin e fjalorit, meqense në këtë fjalor s’ka mundë me përdorë edhe transkripcionin si në ata dygjuhësorë. Në një faqe të posaçme ven edhe shkurtesat e përdoruna në fjalor.

Në fund kisha me shtue edhe një fjali nga Parathanja e botuesit, Ahmet Xhevdetit, e cila fjali flet qartë mbi autoritetin që ka gëzue Samiu: „Asht e kotë me derdhë fjalë për të përcaktue kualitetin e veprës së botueme me titull „Kâmûs-i Türki”. Vetëm të përmendunit e emnit të nderuem të hartuesit të fjalorit mjafton me sqarue randësinë dhe shkallën e përsosmënisë së tij”.

Në vjetin 1962 në Ankare asht botue fjalori enciklopedik osmanisht turqisht (*Osmanlıca—Türkçe Ansiklopedik lugalat* nga Ferit Develioğlu. Ky fjalor thuejse asht krejtësisht *Kâmûs-i Türki* i Samiut vetëm rradhitë simbas alfabetit latin tue i shtue edhe ndonji fjalë e cila ose i ka shpëtue Samiut ose s’ka guxue me e futë si psh. *inkilab* (revolucion, kryengritje).

Vepra monumentale e Samiut „Kâmûsu l-a’lâm”

Kah fundi i shekullit XIX kemi disa përpjekje ndër Turqit për të hartue vepra të ndryshme enciklopedike. Hapin e parë e ban Ali Suavi me veprën e vetë *Kâmûs al-ulûm va l-ma’ârif* (Fjalori i shkençave dhe ditunive), por nuk shkoi shumë larg. Një përpjekje e ban Mianastirli Rifat i cili filloi me botue më 1895 në revistën *Musavver Ma’lumat*, në formë feltoni. Mirëpo, puna e tij nuk zgjati shumë dhe ai mbërrijti deri në fjalën „barut”.

Në të njëjtën kohë, një grup filloi me përkëthue një enciklopedi arabe *Dâiratu l-Ma’ârif*, mirëpo tue hasë në disa vështirësi në lidhje me përkëthimin, hoqi dorë.¹³

Punën e vet në *Kâmûsu l-a’lâm* (Fjalori i botnave), ose si e ka quejtë vetë Samiu edhe frëngjisht *Dictionnaire universel de l’Histoire et de Géographie* Samiu e ka fillue më 1888, pra para të gjithë tjerëve. Në këtë vepër ka punue plot 12 vjet.¹⁴ Kjo asht puna e cila ma së shumti e ka lodhë Samiun dhe prej të cilës ka pasë fitimin ma të paktë financiar. Për çdo tabak ka marrë nga një sasi të vogël, kurse për një vëllim e gjysëm të fundit, botuesi Mihran nuk i ka dhanë kurrfarë honorari. Samiu, tue dashtë që vepra e tij ma monumentale të shohi dritë në tanësi, këtë pjesë e ka punue falas. Këtë fakt e theksoj sepse asht me randësi për biografinë e tij, meqenëse bash në këtë kohë ka pasë ndërtue me borxhe shtëpinë e vet në Erenköy të

¹³ Levend, *op. cit.* 266

¹⁴ Shih parathanien në „Fjalorin frëngjisht-turqisht” dhe parathanjen në „Kâmûs-i türki” ku thotë „kur mbarova *Kâmûsu l-a’lâm*-in në të cilin harxhova 12 vjetv”, kurse në fund të „Kâmûsu l-a’lâm-it” përmend 11 vjet.

cilën s'mujti me e pague deri në fund të jetës dhe mbas vdekjes së tij u shit për të la borxhet.

Sikurse shihet edhe nga titulli frengjisht, *Kâmûsu l-a'lâm* asht fjalor enciklopedik historik e gjeografik, i pari në gjuhën turqishte. Vepra përbahet nga gjashtë vëllime të formatit tetësh të madh, botue në dy shtylla në çdo faqe. Të gjithë vëllimet kanë gjithësejt 4830 faqe. E kur të merret para sysh se sa të vogla janë geramat arabe e sa e dendun rradhitja, mund të parafytyrojmë se sa material përmban kjo vepër e sa punë e madhe i asht dashtë Samiut vetëm për kopjime e korektura, të cilat i ka ba vetë. Vëllimi i fundit duel nga shtypi më 1889, gja që e përshëndeti elita intelektuale turke nëpër të gjitha gazetatat si ngjarje historike në kulturën turke. Madje këte e shenuen edhe gazetatat e vilajeteve.

Edhe për këtë vepër Samiu ka botue një Parathanje të gjatë në fillim të librit të parë, në të cilën do të ndalemi pak sepse ajo ma së miri tregon metodën e punës, pikëpamjet e autorit, vështirsitë, etj.

Mbas disa fjalësh sterotipe në të cilat lavdohet Sulltan Hamiti, të cilin Samiu e ka urrejtë nga thelbi i zemrës, por ka qenë i shtrënguem me e ba këtë punë,¹⁵ Samiu flet mbi historinë e gjeografinë si disiplinë ma interesante e ma tërheqëse shkencore, mbi landën e tynë, lidhshmëninë e njenës me tjetrën, historinë gjeografike etj. Nëse e lexojmë sot gjeografinë që e ka shkruë Straboni para 1900 vjetësh — thotë Samiu — për shumicën e vendeve që ai i përshkruen, na duket se janë në një planetë tjetër..., as ndamja s'asht ajo e soçmja, as emnat e shteteve që janë sot, as qytetet e kasabat e soçme, as popujt që jetojnë janë ata të sotit. Vendi ku ka qenë një qytet i madh, qendër e madhe e civilizimit dhe tregëtisë, sot asht bosh, kurse në vendin ku nuk ka kurrfarë shenjë civilizimi të vjetër, shohim një qytet të madh. Këto ndërrime ndodhin pa pra... Prandaj, gjeografia nuk asht një shkencë e palëvizshme. Një gjeografi që asht shkruë para dhetë vjetësh, sot ka kalue pjesërisht në domenin e gjeografisë historike.

Në vazhdim, Samiu thot se „historia asht kohë, kurse gjeografia vend”. dhe asht e qartë se marrëdhania midis tyre asht e preçizue-me. Koha asht po ajo kohë, vendi po ai vend, me disa ndryshime të

¹⁵. Cenzura në kohën e Sulltan Hamit't ka qenë aq e ashpër sa që s'ka mujtë me u botue asnjë libër pa lejen zyrtare të cenzurës. Mjafton me përmendë se edhe „Mevludi” shqip i Tahir Popovës ka kalue nëpër cenzurë, ndërsa veprat e Samiut, madje edhe fjalorët kanë qenë rreptësisht të cenzurueme, sepse vjet me rradhë Samiu ka qenë si i konfinuem, vjet me rradhë s'ka guxue me dalë nga shtëpia. Sado i sëmunë nga reumatizmi, s'ka mujtë me marrë leje as me shkue në banjat e Brusës. Urejtja e Samiut kundër „Sulltanit të kuq” ka qenë prrallorë. Dağlioğlu (*op. cit.* 18) përmend një ngjarje interesante. Në Stamboll ka qenë zakon me shti topa kur vdes sulltani e vjen sulltani i ri si dhe me rastin e ndonji zjarri të madh. Meqenëse në Stamboll shpesh kanë ngja zjarre, Samiu vazhdimisht i ka numrue të shtimet e topave. Porsa ka kalue numri shtatë, sa ka qenë caktue kur ndërrohej sulltani, ka bërtitë i dëshpruem: „Ejvah, Abdulhamiti nuk paska vdekë, këta topa nuk lajmërojnë ndërrimin e sulltanit, por janë topa zjarri”.

vogla, mirëpo vazhdimisht ndërrojnë njerëzit dhe bashkë me ta edhe gjanat që i krijojnë njerëzit.

Samiu pastaj i përkufizon detyrat e gjeografisë tue e nda këtë nga gjeografia matematike dhe gjeografia natyrore dhe jep definicionin se çka asht gjeografia historike.

Pjesa e ardhshme e parathames provon erudicionin e Samiut në të njohurit e veprave historike e gjeografike ndër arabët, gja që deri diku shpjegon edhe burimet që ka përdorë në hartimin e kësaj vepre. Shihet qartë se veprat e historianëve arabë si Mas'ûdî, Ibn al-Athîr, Ibn Xhauzî, Ibn Haldûn, al-Hatîb al-Bagdâdî, Makrizî etj. i ka njohtë fare mirë. Me një njohuri që e habit edhe specialistin, ai i jep karakteristikat e këtyne veprave, ven në dukje përparësinë e të metat e tyre në një mënyrë jashtëzakonisht lucide. Posaçërisht ndalet në veprat biografike arabe, gja që shpjegon se si ka mujtë Samiu me i grumbullue biografitë e atj njerëzve të shquem nga të gjitha disiplinat shkencore ndër arabët dhe me e dhanë në mënyrë të kondenzue me biografinë e tyre.

Edhe pjesa që i përket gjeografisë, jep një pasqyrë të bukur të veprave gjeografike arabe dhe vetitë e tyre, ven në pah vështirësit e përdorimit të tyre. Në lidhje me historitë e shkrueme të popujve islam, Samiu me plot të drejtë thekson se ato nuk janë histori të ngjarjeve, të popujve dhe të zhvillimit të njerëzimit, por histori të njerëzve politikë, dmth. të mbretëve, vezirëve, komandantëve ushtarakë etj. Pastaj, cilat emna me i nda veçmas dhe me i futë në një vepër të këtillë enciklopedike kur të marrim parasysh se një vepër e Ibn al-Athîrit, përba nga pesë vëllime, përfshin vetëm emnat e shokëve të Muhamedit, kurse kemi edhe një varg veprash të tjera edhe ma voluminoze vetëm mbi këtë problem. Njikohësisht shohim se Samiu i ka dijtë fare mirë të gjitha veprat e pabotueme turke (në dorëshkrim), që i kanë shërbye si burime për biografitë e njerëzve të shquem të Perandorisë osmane.

Pastaj Samiu flet mbi veprat e këtilla botue në Evropë, tue theksue se evropianët janë mësue nga arabët me shkruue vepra të këtilla e ma vonë i kanë tejkalue, sidomos kah metodologjia ku qëndrojnë shumë ma nalt. Mirëpo, veprat evropiane japin të dhana të pakta për personalitetet historike të Lindjes, kështuqë edhe përdorimi i tyre asht i kufizuem.

Pra, Samiu me plot të drejtë paraqet vështirësinë e zgjedhjes së landës, cilat emna historike e gjeografike duhet të hyjnë në një enciklopedi të këtillë, sa vend me i dhanë çdo emni, cilat të dhana duhet të hyjnë, si me i shkruue biografitë e njerëzve ma të shquem të Perandorisë osmane prej fillimit e deri në kohën e tij, pra, një periudhë plot 600 vjetësh; sot asht vështirë me gjetë një gjeografi apo një kartë të Anadollit e të Rumelisë, thot Samiu, kurse në burimet evropiane nuk mund të mbështetesh plotësisht. Për disa vilajete kemi salnamet (kalendaret vjetore), por për disa mungojnë.

Samiu pastaj thekson se qysh me kohë ka pasë dëshirë me shkruue një vepër të këtillë, mirëpo ka hezitue me i hy kësaj pune tue marrë

parasysh vështirësitë e përmenduna. Ma në fund i ka hy kësaj pune edhe me lutjen e botuesit Mihran, kështuqë në një anë ai ka shkruar edhe në anën tjetër ka filluar edhe botimi. Mbrenda një vjetë ka dalë nga shtypi vëllimi i parë, kurse vëllimet tjera ka menduar me i krye mbas dy vjetësh. Këtu Samiu është mashtruar, sepse këtë vepër e ka punuar, si pamë edhe ma në altë, plot 12 vjet.

Në mbarim të librit të gjashtë Samiu ka shkruar edhe një lajmërim ku thuhet se ka me hartuar edhe një vëllim ku kanë me hy ato paragrafe të cilat gjatë punës i kanë shpëtuar. Ai i lut lexuesit që t'i dërgojnë sygjërimet në lidhje me këtë. Mirëpo, një punë të tillë kurr s'ia ka dalë me e bë.

Kâmûsu l-a' lâm është një vepër madhështore jo vetëm për kah vëllimi, por edhe për kah metodologjia, lenda, saktësia faktografike, të dhanat e zgjedhuna, gjuha e stili i kondenzuar. Edhe sot kjo vepër ka mbetur burim i pashtershëm dhe manual i domosdoshëm i çdo orientisti. Në përpunimin e njësive të ndryshme historike e gjeografike, në zgjedhjen e të dhanave, Samiu largohet nga metoda e deriatë-hershme orientale dhe përqafon metodën evropiane. Sadoqë nuk kemi t'arë argumenti të sigurtë, mundemi me vërtetuar pa kurrfarë hezitimi se si për kah mbarështrimi i lëndës është edhe për kah metoda e konceptoni, ai ka ndjekë metodën e enciklopedive franceze, gjegjësisht *Dictionnaire universel d'histoire et de géographie* nga Bouillet. Kjo vepër është edhe sot burim ma i marë për të gjitha biografitë e poetëve, shkrimtarëve, vezirëve e pashallarëve të Lindjes në përgjithësi, e të Perandorisë osmane veçanërisht. Posaçërisht duhet me theksuar meritën e madhe të Samiut për popullin shqiptar në lidhje me këtë vepër. Gadi s'ka personalitet që ka luejtë ndonjë rol të madh në perandorinë osmane, s'ka vend shqiptar i cili nuk ka hy në enciklopedinë e tij. Për shumë njerëz të shquar në Perandorinë osmane, se kanë qenë me origjinë shqiptare, dijmë vetëm në saje të Samiut, e kur të citohet Samiu, kjo don me thanë burim që nuk rrëxohet lehtë. Do të ishte tepër interesant me bë një analizë dhe me pa se çfarë lende historike e gjeografike ka futur mbrenda në lidhje me shqiptarët. Është nderë e Samiut që shumë persona të njohura, kur sot përmendet biografia e tyre, theksohet se janë shqiptarë. Ma merr mendja se, sikur të mblidhej gjith ajo lëndë ku jepet biografia e shqiptarëve dhe flitet për vendet e banueme nga shqiptarët, do të bëhej një vëllim tepër i madh. Si një kuriozitet interesant do të përmendi se në *Kâmûsu l-a' lam* ka futur edhe katundin e vet Frashërin, e kjo është ma tepër se ç'ka shkruar sot në lidhje me të kushdoqoftë në ndonjë vepër gjeografike. Artikulli „Arnautllëk” është ndër artikujt ma të gjanë dhe edhe sot e ka rëndësinë e vet shkencore. Prandaj, kur flasim për meritat e Samiut për afirmimin e popullit shqiptar, kurr nuk duhet ta harrojmë edhe këtë punë të tij, pa marrë parasysh se kjo vepër është shkruar turqisht.

Natyrisht se disa të dhana që i jep Samiu sot janë tejkalue, për shkak të rezultateve të reja shkencore, mirëpo, për kohën e tij para 90 vjetësh, ai ka përdorë të dhanat ma të reja shkencore. Edhe me

këtë vepër Samiu i ka tejkaluar kufijtë e Turqisë dhe ka hyrë në suazën e korrievës të mëdhej shkencorë internacionale.

Që lexuesit shqiptarë të fitojnë një ide mbi këtë vepër madhështore të Samiut, si shtojcë po japim dy artikuj të Samiut nga *Kâmûsu l-a' lâm*, njanin mbi *Skënderbeun* dhe tjetrin mbi *Prishtinën*.

Skënderbeu (Iskanderbey). — Emni i tij është Xhorxh apo Gjergj Kastrioti. Asht i biri i Gjon (Jan) Kastriotit i cili në kohën e pushtimeve osmane në Rumeli ishte princi i krahinës së Krujës, dmth. Akçe Hisarit në Shqipëri. Ka lënë më 1404 mbas Krishtit, kurse simbas një verzioni tjetër më 1414. Në kohën kur sulltani Murati i II e kishte drejtuar forcën e pushtimit kah ana e Shqipërisë, megjithëqë i ati i Skënderbeut i kish shprehur nënshtrueshmërinë, padishahu i përmendun, për të siguruar se kjo nënshtrueshmëri ka me zgjatë, i muer katër fëmijët e Gjon Kastriotit në formë pengu dhe i solli në Edrenë. Skënderbeu ishte më i vogli midis tyre. Meqenësia ishte tepër i zgjuar dhe i guximshëm, tërhoqi kujdesin dhe dashurinë e naltëmadhënisë sulltanit, i cili e quejti me emnin Iskender, analogj kishte me Iskender Dhu l-Karnejnin*, i cili ka qenë i njajtës racë me të — dhe u edukuar bashkë me princin sulltan Mehmet Hanin e II. Kur u rrit u emnua sanxhakbeg dhe u ndodh në shërbime ushtarake të Perandorisë osmane në Sërbi, Sham dhe vendet tjera. Ndër luftat që ndodhën, tregoi jashtëzakonisht guxim, trimni dhe mjeshtri ushtarake. Ishte deri në atë shkallë i fortë e trim sa që në praninë e padishahut dilte në dyluftim kundër shumë pehlivanëve që vijshin nga çdo vend për të provuar fuqinë e guximit. E asnjë herë kurrkush nuk e mujti. Kur i vdiq i ati, dërnori i tij iu ngjiti Perandorisë osmane dhe në Akçe Hisar (Krujë — H. K.) u dërgua një muhafiz. Në atë kohë Skënderbeu ndodhej në një ekspeditë luftë në Sham. Kur u kthye muer vesh se tre vëllaznit i kishin vdekur.

Skënderbeu priste që mbas vdekjes së të atit, ose njëri prej vëllaznëve të tij ose ai të emnohet si princ i krahinës së trashëgueme, e kur, nga një anë këtë nuk e fitoi dhe, nga ana tjetër, vdekja e vëllaznëve ia brente shpirtin, filliç me kërkim rast për të ikur. Më 1443 mbas Krishtit, tregoi shkëlqimin e luftës në Moravës, iku me një numër shqiptarësh që ndodheshin me të, e mashtroi muhafizin e Akçe Hisarit dhe, mbasi e ktheu mbrapa pronën e të atit, i thirri princat dhe despotët e tjerë të Shqipërisë të bajnë marrëveshje dhe bashkim, të cilët e njohën si kryepris të të gjithë Shqipërisë. Në sajë të aftësisë ushtarake dhe me ndihmën e fortifikatave natyrore të vendit, ai arriti me qëndrueshmëri një kohë të gjatë kundër ushtrisë që e dërgonte shteti [osman]. Sunduesit krishtenë të Evropës, sidomos papa dhe mbreti i Hungarisë, tregoi pretendim se gjoja Skënderbeu është një barazh hekur kundër Turqisë, s'pushojshin së inkurajimi dhe të nxitimi. E sado që vetë kishin bërë marrëveshje, e tregoi mos pasë vetë guxim me ndërmarrje operacione kundër fuqisë osmane, mbasi e zhytën Skënderbeun në flakë, vetë shikojshin sehir prej së largu. Sido që të jetë, vetëm me ndihmën e fortifikimeve natyrore të vendit dhe në sajë të një strategjie të tij të posaçme, dmth. tregoi i zanë grykat, tregoi u mësuehë nëpër male, tregoi sulmues papritmas e tregoi iu largue luftës në mejdan — Skënderbeu mujti me i bërë ballë ushtrisë së madhe të udhëhequn nga vetë sulltani Murati i II. Me gjithë këtë, edhe ushtria e tij edhe vendi i tij u shkatërruan tepër. Madje, kur u çue kundër tij i nipi Hamza begu dhe kur e la shoku i tij më trim Mojsiu dhe u bashkue me ushtrinë osmane dhe u nis kundër tij me ushtrinë e sulltanit, mbërriti në një gjendje kur dëshprimi është i paevitueshëm. Mëpo, më në fund, të dy këta i shtiu në dorë. Pushtuesi i Stambollit, naltmadhnia e tij Muhamet Harji i II, shumë herë dërgoi ushtri kundër

*) Kështu e quejnë arabët Lekën e Madh (H. K.).

Skënderbeut. Në fund Skënderbeu u shtrëngue me kërkue paqë dhe më 1461 u nënshkrue një marrëveshje. Skënderbeu kaloi në Itali dhe i ndihmoi mbretit të Sicilisë dhe të Napolit Ferdinandit të I kundër mbretit të Francës Sharlit VII. i cili kishte kalue në Itali dhe depërtue tej kufijve. Në saje të kësaj ndihme, si shpërblim për fitoren që korri, Ferdinandi i përmendun 'a dha Skënderbeut titullin e Dukës së Shën Pjetrit. Kur u kthye nga kjo ekspeditë më 1463, me nxitjen dhe imponimin e papës Piut të II, e shkeli marrëveshjen dhe përsëri e filloi luftën kundër Perandorisë osmane. Këtë radhë, kur naltmadhnia e tij sulltan Mehmeti i II tue udhëheqë një ushtri jashtëzakonisht të madhe, Skënderbeu, tue e kuptue se nuk mundet me i ba ballë, madje edhe tue qenë i sëmunë, për të kërkue ndihmë nga Venedikasit, mbërrijti në qytetin Lezhë dhe më 1467 aty vdiq. Sadoqë u vorros në Lezhë, për shkak se ishte përhapë fjala se kockat e tij të ruejnë si tolosum prej të goditunit të armëve, ato i nxorrën dhe copat e tyne u varën nëpër teshat e trimave. Prej tij mbeti një djalë në moshë të re, i cili bashkë me një grup krenësh iku në Venedik. Çka ndodhi pastaj me te, nuk dihet. Fill mbas vdekjes së Skënderbeut, u dorëzue Kruja dhe u pushtue e tanë Shqipnia, e cila hyni nën administratën e drejtë osmane. Historinë e Skënderbeut e ka shkruar në gjuhën latine bashkëkohaniku dhe mik i tij i quejtun Barleti.

Frishtina. — Prishtina asht një qytet në verilindje të Arnautllëkut. Ajo asht qendër e një sanxhaku që i takon vilajetit të Kosovës. Ndodhet 80 kilometra në veriperëndim nga Shkupi, qendra e vilajetit, dhe 10 kilometra në lindje larg vijës hekurudhore të Selanikut. Tue u ndodhë në rranzën e disa maleve dhe në skajin lindor të Fushës së Kosovës, ka një pozitë me një panoramë të bukur. Ka 10.638 banorë, nga të cilët 8.165 janë muslimanë, kusuri janë të feve të ndryshme, Sadoqë, marrun në përgjithësi, popullsia asht shqiptare, në qytet flitet kryesisht turqisht. Në qytet ka 13 xhamia, 5 mesxhide, 2 medrese, një ruzhdije (gjimnaz i ultë — H. K.), 2 shkolla fillore, njena për mashkuj e tjetra për femna, si dhe disa shkolla për fëmij, 3 hamame, një spital ushtarak dhe një depo jashtë qytetit, një 500 magacina e dyqane, 10 hane e dy mysafirhane. Nga xhamitë e nderueme, tri janë të mëdha. Ndërtimin e njansës e ka fillue sulltan Murat Hani i II kurse e ka krye sulltan Mehmet Hani i II për të dytën ka dhanë urdhën të ndërtohet Sulltan Fatihu i përmendun, ndërsa e treta asht vepër e Jashar pashtës. një nga të parët e vendit. Në qytet prodhohet një sapun misku shumë i kërkuem. Kjo kasakë ka qenë përpara qendër kazaje (kadillëku), pastaj, me formimin e vilajetit të Kosovës, u zgjodh si qendër vilajeti, e në fund, kur qendra e vilajetit u transferue në Shkup, mbeti vetëm si qendër livaje (sanxhaku). Një dy çerek sahat larg Prishtinës ndodhet vorri i Gazi sulltan Muratit, i cili vorr asht një turbe e bukur dhe e stolisun".

Mbas këtij artikulli mbi qytetin e Prishtinës, vjen artikulli dy herë ma i gjatë mbi sanxhakun e Prishtinës ku kemi një varg të dhanaesh gjeografike, ekonomike, historike e etnografike. Shpesh, *Kâmûsu l-a'lam* i Samiut asht i vetmi burim për ndamjen administrative të asaj kohe, për popullsinë, ekonominë etj.

Mbas shkrimit të *Kâmûsu l-a' lam*-it, Samiu ka pasë ndër mend me i hy punës së hartimit të një enciklopedie shkencore *Kâmûsu l-Funûn* mirëpo ma vonë ka heqë dorë nga kjo punë. Në një kryeartikull botue në „Sabah” më 1897 me titull *En ziyade muhatac olduğumuz kitab* (Libri për të cilin kemi ma së shumti nevojë), Samiu flet për randësinë e një vepre të tillë, mirëpo paraqet edhe arësyet pse ka heqë dorë nga një iniciativë e tillë. Ndër vështirësitë kryesore Samiu përmend mungesën e terminologjisë shkencore, sepse numri i njerëzve të cilët i janë kushtue një disipline shkencore janë të paktë.

Këto ide të Samiut janë tregue të sakta. Në atë kohë u formue një komision që filloi me punue në një enciklopedi të tillë, ose ma mirë me thanë në një fjalor termash shkencore. Prej punës së planifikueme që të botohen 15 vëllime, u botue vetëm vëllimi i parë dhe pastaj pushoi së daluni.

V. VEPRAT ISLAMOLOGJIKE DHE ARABISTIKE TË SAMI FRASHËRIT

Në vjetin 1302 simbas hixhrës (1885) në shtypshkronjën „Mihran” në Stamboll, botohen dy libra të vegjël të Sami Frashërit nga lamia islamologjike. I pari, botue si libërth i parë në „Bibliotekën e xhepit” (Cep Kütüphanesi) ka titullin *Medeniyyet-i Islâmiyye* (Civilizimi islam) dhe asht shkruar në gjuhën turqishte, kurse i dyti mban titullin *Himmatu l-Himâm fi nashr al-Islâm* (Përpjekja e herojve në përhapjen e Islamit) shkruar në gjuhën arabishte.

Libërthi „Civilizimi islam” ka gjithësejt 123 faqe të formatit të vogël. Në fillim flitet mbi elementet esenciale që e dallojnë njeriun nga kafsha e mandej elementet që i dallojnë njerëzit midis tyre. Simbas, Samiut, njerëzit nuk duhet me i dallue simbas races, ngjyrës apo trupit. Të gjithë janë njerëz dhe dallim s’ka. Diferenca bahet vetëm në lidhje me fuqinë e tyre mendore, dijen e shkencën. Fuqija mendore asht gjaja që e dallon njeriun nga kafsha. Kështu njerëzit që ndodhen në një shkallë të naltë mendore dallohen shumë nga shtazët, mirëpo kemi njerëz në një gjendje mendore të ultë të cilët gati kurrësesi s’dallohen nga shtazët. Kjo diferencë për Samiun mund të vërehet nga pikëpamja e vendit, dmth, pikëpamja gjeografike si dhe nga pikëpamja e kohës, dmth, historike. Si shembull ai merr Francën dhe luginën e Tigris. Para dy mijë vjetësh në Francë jetojshin njerëz gati të egjër e në luginën e Tigris njerëz në një gjendje të naltë qytetnimi. E sot në Francë jetojnë njerëz të një qytetnimi të naltë, e në luginën e Tigris Beduina-nomadë.

Në vazhdim ai flet se çka asht qytetnimi, të mbërrimet që i ka ba njeriu tue u mbështetë në mendjen e trurin, tue u përpjekë me vull në shërbimin e vet gjithçka ndodhet në botë, tue zbulue gjithnji e ma tepër sekretet e natyrës e tue ia lehtësue kështu vehtes jetesën.

Kapitullin e dytë e fillon me të numruemit e popujve të cilët kanë dhanë një kontribut në laminë e kulturës, siç janë haldejasit, asirasit, hindasit, egjiptasit, grekët etj. Ai polemizon me shkencëtarët evropianë të cilët pohojnë se kultura evropiane mbështetet vetëm e vetëm në kulturën greke. Shumica e shkencëtarëve, thotë Samiu, provojnë se mbas pushtimit të Stambollit nga turqit, një grup i i dijetarëve grekë kaluen në Itali, atje filluen me dhanë mësim, përkthyen veprat e vjetra greke që i kishin marrë me vehte. Unë nuk jam nga ata që e mohojnë kulturën greke, as që e mohoj se studimi i librave të vjetra greke nuk ka qenë i dobishëm për kulturën evropiane, mirëpo, unë nuk mundem me e pranue se deri në ditën kur mbërrijtën die-

tarët grekë në Itali e gjithë bota ishte e xhveshun nga kultura, se njerëzimi ishte i mbytur në errësinë e padije dhe se kultura e re ndodhej vetëm në duert e atyne grekëve që ikën nga Stambolli në Itali. Madje, vazhdon Samiu, njerëzimi, prej shkallës së egërsisë e mave vonë të jetës nomade e deri në çfaqjen e grekëve në histori, ka kaluar faza të ndryshme të qytetnimit, shumë popuj kanë dhënë kontributet e veta në fondin e përgjithshëm të kulturës. Mandej kemi një qytetnimit jashtëzakonisht të ndritshëm i cili ka dhënë kontributin e vet në krijimin e qytetnimit evropian e që ka qenë në një shkallë ma të naltë se qytetnimi grek, e ky asht qytetnimi islam.¹

Asht e vërtetë — thekson Samiu — se edhe evropianët në kohët e fundit nuk e mohojnë këtë qytetnimit. E që gjatë kësaj kohe nuk e kanë pranuar influencën e shkencës islame, na nuk i akuzojmë, pse kjo vjen nga shkakut i fanatizmit të tyre. Sot kemi rastin që shkencëtarët evropianë e kanë studjue ma së miri origjinën e kulturës islame, rolin dhe influencën e saj në kulturën evropiane. Asht gja e dijtun se në mesjetën e hershme shumë vepra të shkencëtarëve arapë janë përkthye në gjuhën latinisht. Por, gjeneratat e mavonshme këto përkthime i harruen, e kur në kohën e fundit i zbuluen, mbetën të habitun përpara veprave madhështore shkencore.

Në kapitullin e tretë Samiu polemizon me ata të cilët në vend që me përdorë fjalët „qytetnimi islam”, përdorin „qytetnimi arab”. Asht e vërtetë — thotë Samiu — se pjesa dërmuese e veprave shkencore janë shkruar në gjuhën arabe, sepse arabishtja ishte në atë kohë, madje ka mbetë deri më sot, gjuha shkencore e të gjithë popujve muslimanë. Madje edhe shkencëtarët osman pjesën ma të madhe të veprave shkencore i kanë shkruar në gjuhën arabe. Ashtu si ishte gjuha latine në atë kohë gjuhë shkencore e letrare për të gjithë popujt evropianë, po kështu arabishtja ishte gjuha letrare dhe shkencore për popujt muslimanë. Turqishtja dhe persishtja mbeten të kufizueme si gjuhë të poezisë, mirëpo një persian apo një turk kur donte me shkruar ndonjë vepër shkencore, e shkruante arabisht.

Ata të cilët „qytetnimitin musliman” e quajnë „qytetnimit arab” duhet të kenë parasysh se përfaqësuesit ma të mëdhej të kësaj kulture nuk janë arabët. P. sh. Ibn Sina (Avicenna) asht persian, al-Farabi asht turk. Pra, asht fjala për një qytetnimit islam „sepse të gjithë popujt islamë janë pjesëmarrës në krijimin e kësaj kulture”. „Në kohët e ndritshme të qytetnimit islam, tue fillue prej Hindije, Kine e Sibiri e deri në brigjet e Oqeanit Atlantik, të gjithë popujt islamë që banojshin në Azi, Afrikë e Evropë ishin të ndriçuem nga drita e kësaj kultu-

¹ Vazhdimisht po përdorim si mbiemër fjalën *islam* e jo *musliman*, si asht shkencorisht e drejtë, kurse fjalën *musliman* e përdorim si emër, me domethanjen e njeriut që ka përqafue fenë islame ose Islamin.

² Samiu këtu me plot të drejtë çohet kundër atyne që këtë civilizim e quajnë civilizim arab. Edhe me këtë rast asht tregue se sa largpamës ka qenë dhe sa thellë ka gjykue. Sot, kur islamologjia asht një ndër disiplinat ma të përpunueme mbrenda studimeve orientale, asht pranue si rregull që të mos thuhet civilizim arab, por civilizim islam bash për arsytet që i përmend Samiu. Edhe në këtë rast ai ka shkue para kohës.

re. Sadoqë nuk ekzistojshin mjetet e sotme të transportit, një libër, një të shkruem në Buhara, fillonte me u studjue nëpër medreset e Shpanjës, tue kalue shkretitë e Afrikës mbërrinte në Sudan, mandej pristo valët e Oqeanit të Qetë e mbërrinte deri në Sumatrë. Kur shihte dritë ndonji vepër e Ibn Sinasë³ në Lindje, diskutohej mbi te në mbledhjet e shkencëtarëve në Kordovë, kurse në Lindje, në mbledhjet e shkencëtarëve në Bagdad, diskutohej mbi idetë e Ibn Rushidit.⁴

Në kapitullin e katërt Samiu përpiqet me ba njëfarë diferencimi midis kulturës greke dhe kulturës islame. Simbas tij, kultura greke mbeti e izolueme vetëm nëpër disa qytete, sepse po të bajshe nja 40—50 orë rrugë larg Atinës, do të gjejshe popuj të tjerë që jetojshin në egërsi. Ajo ishte kulturë greke, e posaçme vetëm për grekët, popujt tjerë të asaj kohe nuk e pranuen e nuk e asimiluen. Përkundrazi, kultura islame nuk ka qenë e posaçme vetëm për një komb apo vetëm për një popull, sepse çdo popull, posa pranonte fenë islame, dalëngadalë fillonte me pranue edhe qytetnimin islam...

Në vazhdim, prapë me një ton polemizues e jashtëzakonisht argumentues, Samiu flet se çka kanë marrë muslimanët nga grekët dhe nga popujt tjerë, çka nuk kanë mujtë me marrë, si i kanë asimilue gjanat e huamarruna dhe riprodhue në vepra të reja, si kanë kalue rezultatet shkencore islame nëpërmjet të Spanjës e Sicilisë në Evropë. Madje, edhe kultura greke mbërriti në Evropë vetëm me anën e arapëve, emnat e shkencëtarëve grekë i ndëgjuen shkencëtarët evropianë për herë të parë nëpërmjet të shkollave të nalta të Spanjës,

³ *Ibn Sinâ* (latinisht Avicenna) asht emni ma i shquem në medicinën dhe filozofinë arabe. Lirisht mund të thuhet se shkenca arabe me këtë mjek, filozof, filolog e poet mbërriti kulmin e vet. Opusi i tij shkencor përfshin sistematizimin e të gjitha dijeve të kohës së tij. Ka shkrua ma se 100 vepra nga lamia e medicinës, filozofisë, gjeometrisë, astronomisë, teologjisë, filologjisë dhe artit. Midis veprave ma të shqueme shkencore dy janë kryesore: *Kitâb ash-Shifâ* (Libri i të shëruemit), një enciklopedi filozofike mbështetë në tradicionin e Aristotelit në të cilën ndihet edhe ndikimi i neoplatonizmit dhe teologjisë islame, si dhe *Kanûn fi t-Tibb* që përfaqson kodifikimin definitiv të shkencës medicinare greko-arabe. Kjo vepër asht përkthye në gjuhën latinishte qysh në shekullin XII dhe së shpejti i dëboi të gjitha veprat tjera dhe u ba manuali i medicinës në shkollat europiane. Në saje të tij, sistemi filozofik grek, sidomos ai i Filonit, asht bashkueme me Islamin. Ka vdekë me 1037. Mbi te asht shkrua aq shumë madje edhe në çdo enciklopedi, sa që s'ka nevojë me përmendë këtu ndonji bibliografi.

⁴ *Ibn Rushd* (latinisht Averroes) asht filozofi ma i madh arab, së paku për kah influenca që ka pasë në Perëndim. Ai ka qenë gjithashtu astronom dhe mjek i shquem. Në lamiën e medicinës, vepra e tij kryesore asht *al-Kullijjât fi t-Tibb* (Ligjet e përgjithshme të medicinës). Në lamiën e filozofisë famën ma të madhe e ka fitue si komentues i veprave të Aristotelit, përkthye ma vonë në hebreishte dhe latinishte. Për botën europiane ai ka mbetë si „komentues” siç ka qenë Aristoteli „mësues”. Prej fundit të shekullit XII-të e deri në mbarim të shekullit XVI-të, averoizmi ka qenë shkolla kryesore e mendimit filozofik në Europë. Mbassy organet kishitare i spastruen tekstet e tij „të dyshimta”, shkrimet e Ibn Rushidit u banë lektyrë e domosdoshme në universitetin e Parizit dhe institucionet tjera të nalta shkollore europiane. Ka vdekë me 1198.

ku studionte edhe një numër i madh evropianësh. Harun ar-Rashidi iu kërcnue me luftë mbretit të Bizantit nëse nuk i dërgon një numër shkencëtarësh ma të zgjedhun në Bagdad, kurse i biri i tij al-Ma'muni e vende në kandar librin e përkthyer nga greqishtja në arabishte dhe peshën e tij e paguente me ar.

Në kapitullin e shtatë flet mbi arabët dhe gjendjen e tyre në kohën e lindjes së fesë islame, kurse prej kapitullit të tetë (f. 29) e deri në fund ven në pah rezultatet shkencore që kanë mbërrijtë popujt mislimanë dhe disiplinat e ndryshme: astronomi dhe kosmografi, matematikë, fizikë e kimi, gjeografi, shkencat natyrore, medicinë, filozofi, jurisprudencë, letërsi, historiografi, mbi zbulimet e ndryshme si letra, baruti, busola etj.

Në fjalën përfundimtare të Samiut thuhet:

„Në këtë traktat, zbulimet shkencore dhe teknike, përparimet industriale dhe tregëtare i përmendëm vetëm si shembuj, sadoqë ata nuk janë as e njimijta e vleftës së kësaj kulture, por prapëseprapë mjaftojnë me provue se në çfarë gjendje ka qenë kjo kulturë. Arësyet e shkaqet e dekadencës së popujve islamë, si kanë ra në padije dhe në gjendje nomade në të cilën sot ndodhen, do të përpigemi me i shpjegue dhe sqarue në librin me titull „Popujt islamë — e kaluemja, e tashmja e ardhmja” që ka në projekt me e botue „Biblioteka e xhepit”, kurse në një libër tjetër me titull „Qytetnimi evropian” do të paraqesim se si ka le qytetnimi i tashëm evropian”.

Pra, sikurse shihet, Samiu ka pasë ndër mend me shkruë edhe dy libërtha për „Bibliotekën e xhepit”. Mirëpo, duket se nuk ka gjetë kohë për këtë punë, sepse askund nuk kemi gjetë kurrfarë shënimi mbi to.

Mu në lidhje me librin „Kultura islame” kisha dashtë me thanë diçka. Pikësëpari ndoshta ndokush kishte mujtë me thanë se në libër ndihet një frymë fetare, ndonji fanatizëm fetar, se ndihet mungesa e objektivitetit etj. Asnji vërejtje e këtillë s'mund ti bahet Samiut. Madje, mue më çuditë objektiviteti i tij, gjakftohtësia, shpirti shkencor në paraqitjen e çashtjeve. Sot, ndër institutet e shumta të studimeve orientale në botë, islamologjia zen një nga vendet ma të randësishme. Fjalët që i ka shkruë Samiu para 90 vjetësh sot i gjejmë në çdo studim evropian dhe nuk i mohon kush. Libri asht shkruë aq bukur, asht argumentue aq fuqishëm, sa që edhe sot do të mund të botohej në çdo revistë të studimeve orientale dhe do të zgjonte interesim të konsiderueshëm. Edhe në këtë lami Samiu e ka tregue superioritetin e vet në lidhje me rrethin ku ka jetue dhe kushtet në të cilat ka veprue, edhe këtu del në dritë fryti i simbiozës së dy kulturave: kulturës orientale dhe asaj perëndimore.

Mirëpo, parashtrohet edhe një pyetje tjetër. Samiu, përveç kësaj vepre mbi kulturën islame, ka pasë ndër mend me shkruë edhe dy vpra të tjera me problematikë të ngjashmë, një me titull „Popujt mislimanë — e kaluemja, e tashmja dhe e ardhmja e tyre” dhe një tjetër mbi „Kulturën evropiane” e gjithashtu ka shkruë veprën „Përpjekja e herojve në përhapjen e Islamit”, mbi të cilën do të flitet ma poshtë.

Cilat qenë arësytet që e shtynë t'i shkruer këto vepra. Natyrisht se asht vështirë me gjëtë përgjigjen egzakthe dhe neve na mbetet me ba vetëm supozime. Për mue, Samiu nuk i ka shikue sipërfaqsisht arësytet e dekadencës së shteteve islame, por i ka shqyrtue dhe analizue ngjarjet historikisht. E bash pse ka qenë i tillë, i kanë pengue dy gjana: fanatizmi dhe mbrapambetunia e klerit ma të naltë musliman në një anë dhe fushatat e papreme, gadi si në kohën e kryqëzatave, që janë ba në Evropë dhe pushtimet kolonialiste në Afrikë dhe Azi. Nuk asht çudi që të jetë deri diku influenza e Hoxha Tahsinit⁵ i cili, sado i akuzuem nga qarqet reacionare e konzervative të Stambollit si ateist, ka pasë ide origjinale, madje edhe revolucionare në lidhje me reformën e fesë islame dhe ka qenë në kontakt me Shejh Xhemaluddin Afganin, protagonistin e idesë së reformizmit islam në atë kohë. Gjithashtu, tue analizue veprat islamologjike dhe të popullarizimit të shkencave egzakthe të Samiut, duhet me pasë para sysh se don me ndikue ndër lexuesit turq në mënyrë iluministe, me i drejtue kah dija e shkencë, sepse bash në saje të tyne ka mujtë me u krijue qytetnimi i shkëlqyeshëm islam.

Vepra e dytë e Sami Frashërit nga lamia e islamologjisë asht libri tashma i përmendun *Himmatu l-himâm fi nashr al-Islâm* (Përpjekja e herojve në përhapjen e fesë islame) shkruer arabisht e botue në Stamboll më 1875.⁶ Ky libërth ka gjithsejt 29 faqe dhe ndoshta asht libri ma i vogël që ka shkruer Samiu. Mirëpo, kjo kurrsesi nuk ia zvoglon vleftën, vetëvetiu se ky asht i vetmi libër i tij shkruer në gjuhën arabe. Kur sot lexojmë biografinë e Samiut, hasim në ato shënime stereotipe se mësimet e para i bani te hoxha i vendit, se mësoi në gjimnazin Zosimea dhe jashtë gjimnazit i vazhdoi mësimet e përsishtes dhe të arabishtes. Ka le më 1805. Si pesëmbëdhjetëvjeçar, dmth. me 1865 hyn në gjimnaz, më 1871 e mbaron dhe më 1872 e gjejmë në Stamboll, ku si 22 vjeçar fillon me u marrë me gazetari, pra nuk vazhdoi kurrfarë shkollë të naltë në Stamboll. Vetëvetiu shtrohet pyetja: shqipen e ka pasë gjuhë nane, greqishten e re e të vjetër i mësoi në gjimnaz, ku mësonte edhe italisht e frengjisht, por kur mujti me i mësue në mënyrë aq të përsosun italishten, frengjishten, persishten, arabishten e turqishten të cilën e zotnonte ma mirë se intelektualet e Stambollit? Simbas sistemit shkollor të asaj kohe, njerëzit mësojshin në medrese 10—12 vjet, kryesisht arabishten dhe landët teologjike, e nuk ishin në gjendje me shkruer arabisht ashtu si e ka shkruer Samiu këtë libërth. Njeriu mbetet i habitun me çfarë arabishtje të bukur, rrjedhëse, të gjallë asht shkruer kjo vepër; njeriu mbetet pa gojë kur merr fjalorët frengjisht-turqisht e turqisht-frengjisht, aq ma parë se ata janë fjalorët e parë dygjuhësor; mbetemi pa fjalë kur mendojmë se ai ban përmbledhje nga Shahnamja që don me

⁵ Përmbi Hoxha Tahsinin krahaso shënimin nr. 15 në kap. *Sami Frashëri gazetar*.

⁶ Asht interesant se emnin i vet si autor e ka vu ashtu si kanë pasë zakon me shkruer Arabët: *Li ad'af al-'ibâd Shemsuddin Sâmî ibn Hâlid al-Frâsheri* (Nga robi ma i dobët Shemsuddin Sami i biri i Hal'd Frashërit).

thanë se ka pasë një njohje të mrekullueshme të persishtes. Unë nuk kam hasë në një fenomen të këtillë dhe ai s'mund të shpjegohet ndryshe por vetëm me talentin e tij dhe punën e hatashme qysh në fëmëni.⁷

Vetë titulli i veprës tregon se këtu asht fjala për përhapjen e fesë islame gjatë shekujve. Mbas një hymjeje stereotipe për të gjitha veprat shkruar në gjuhën arabishte e mbas një lavdie Sulltan Abdul Hamitit,⁸ Samiu kalon në thelbin e landes ku thot: (f. 3)

„Meqenëse gjuha arabishte asht baza e përgjithshme për të gjithë muslimanët dhe gjuha shkencore e përbashkët midis shkencëtarëve muslimanë, due me e shkruar këtë traktat të përmbledhun në këtë gjuhë, megjithëqë kam pak përvojë në këtë gjuhë, sepse jam mësuar me shkruar në gjuhën turqishte. Prandaj u lutem lexuesve të ndershem me më falë për gabimet që kanë me ndodhë dhe për lëshimet që kanë me ngja, sepse unë nuk kam për qëllim me shitë dije dhe me vu në pah se sa i fortë jam në arabishten, por qëllimi im asht që libri te jetë i dobishëm për të gjithë vllaznit tonë...”

Në vazhdim, Samiu flet mbi lindjen e fesë islame në gadishullin e Arabisë, gjendjen e arabëve në atë kohë, ndryshimet e shpejta që solli islami dhe pushtimet e mëdha që banë arabët mbrenda një shekulli, e këto pushtime i shoqnoi përhapja e fesë ndër vendet e zaptueme, por pa përdorimin e dhunës e të shpatës. Kjo mënyrë e përhapjes së fesë, simbas Samiut, ka marrë fund me Sulltan Sulejmanin Ligjédhanësin. Sidoqoftë, këtë lloj të përhapjes së fesë ai e quën përhapje me anë të pushtimit. Mbas trajton në mënyrë koncize se çiarë kontributi i kanë dhanë muslimanët kulturës evropiane, thekson nivelin e naltë kulturor të muslimanëve të asaj kohe, pastaj mbi dekadencën e shteteve islame, zhdukjen e muslimanëve nga Shpanja dhe Sicilia, sulmet dhe shkatërrimt e Mongolëve, për të cilët Samiu thot se „derdhja e gjakut dhe shkatërrimi ishte pjesa e shpirtit të tyne”, kalon në përhapjen e fesë islame në Ballkan në kohën e turqve, por tue mos u thellue në problem, çka edhe nuk asht qëllimi i tij.

Mirëpo, thot Samiu në vazhdim, ekziston edhe një mënyrë tjetër e përhapjes së fesë islame, e kjo asht përhapja e fesë vetëvetiu, pa pushtime, pa ushtarë, e numri i atyne që kanë pranue fenë islame në këtë mënyrë nuk asht ma i vogël, madje asht ma i madh se numri i parë. Ne shohim sot — vazhdon Samiu — se popullsia e Afrikës deri në Ekuator ka përçafue fenë islame, popullsia e ishujve të Oqeanit të Madh asht në tanësi muslimane, sadoqë ato vende kurrë nuk kanë

⁷ Dağlioğlu (*op. cit.* f. 8) i cili ka marrë disa shënime nga fëmijët e Samiut shkruen se Samiu u ka rrëfye fëmijve se qysh në fëmëni ka pasë një dëshirë të flaktë për mësim e dije dhe gjithë kohën e ka kalue tue shkruar e lexue. „Nuk më kujtohet të kem luejtë me fëmijë kur kam qenë i vogël” — u ka përsëritë shpesh fëmijve të vet. Dağlioğlu na jep edhe një shënim tjetër me randësi: Përveç gjimnazit, ai ka mësue arabisht e persisht t dy myderizat ma në za të asaj kohe në Janinë, e jo te ndonji mësues katundi apo hoxha i familjes si gjejmë në disa vende.

⁸ Kjo nuk ka qenë vetëm zakon, por edhe kusht që të dali libri në atë kohë të absolutizmit kur cenzerohej çdo fjalë.

qenë nën dominacionin musliman. E këtë fakt e lanë vazhdimisht në harresë historianët evropianë. Forma e dytë e përhapjes së fesë islame pra, të përçafuemit e saj vullnetarisht, vazhdon edhe sot e kësaj dite, madje ma vrullshëm se përpara.⁹

Diçka ma vonë Samiu e identifikon imperializmin evropian me aktivitetin e misionarëve. Ai thotë: „... Evropianët nuk deshtën dhe nuk duen që popujt e egër të shpëtojnë nga egërsia e tyre por qëllimi i tyre asht me okupue dhe me shti në dorë vendet e tyre, madje me i zhdukë krejtësisht këta të mjerë, siç ndodhi në Amerikë dhe siç ndodh çdo ditë në Oqeani. Nuk asht gja e panjohtun se evropianët kanë themelue shoqata të posaçme për të përhapë fenë e tyre ndër viset e largëta; derdhin shuma të mëdha të hollash për këtë qëllim. Shumë herë i dërgojnë vaporet e tyre me ushtarë e topa për t'u dhanë ndihmë priftënve të tyre misionarë, apo me i marrë në mbrojtje. Por megjithate, krishtenizmi përhapet shumë pak e Islami përparon dhe përhapet vetëvetiu anembanë botës... Po të baheshin përpjekje për përhapjen e fesë islame siç bahen për përhapjen e fesë krishtene, Islami do të ishte fe e përgjithshme në kontinentin e Azisë dhe të Afrikës dhe në tanë ishujt e Oqeanisë” (f. 17).

Do të ndalemi pak në këtë ide të Samiut. Sikurse dihet, në fenë islame kurrë nuk ka qenë i parapamë krijimi i misioneve dhe përhapja e fesë në mënyrë të organizueme. Mirëpo, në shekullin XVIII e XIX vendet e Azisë dhe të Afrikës i kaplojnë misionet e ndryshme fetare evropiane, të organizueme, me mjete të mëdha materiale, të përkrahuna nga fuqitë e mëdha imperialiste, të cilat zhvillojnë një aktivitet shumë të gjanë. Me plot të drejtë asht thanë si ndër disa vende shkojnë së pari misionet e i ndjekin fuqitë imperialiste e ndër disa prijnë fuqitë imperialiste me topat e i ndjekin misionet. Por vazhdimisht shkojnë së bashku. Madje, misionet nuk kufizohen në përhapjen e fesë krishtene ndër vendet ku s'ka depërtue feja islame, por përpigën me i kthye në krishtenizëm edhe muslimanët. Edhe sot e kësaj dite disa misione fetare janë problem për vendet arabe. Kjo gja shkakton një reaktion të madh ndër qarqet muslimane dhe lindi ide që edhe në fenë islame të krijohen misione për përhapjen e Islamit. Kështu lindi lëvizja e Ahmedive në Pakistan e sidomos lëvizja e Senusive në Libi dhe në Afrikën Veriore. E mue më duket se Samiu, i cili ka kalue një kohë i internuem në Tripolis të Libisë, asht influencue nga kjo lëvizje.

Lëvizja e Senusit ka fillue më 1840. Një nga pikat kryesore në programin e tij ka qenë përhapja e fesë islame në të gjitha krahinat e Afrikës. E lëvizja e tij ka pasë përfshi të gjithë Afrikën. Ai ka kër-

⁹ Edhe ky konstatim i Samiut asht krejt i drejtë dhe nuk vlen vetëm për kohën e tij por edhe për ditët tona. Në Afrikë vazhdon një luftë e hatashme midis misioneve të ndryshme të kishës katolike dhe muslimanëve për shkak se feja islame përhapet shumë ma shpejt në Afrikë edhe pa misione e mjete të mëdha. Arsyeja kryesore ndoshta duhet kërkuar në faktin se muslimanët janë kundër imperializmit, kurse misionet fetare janë në shërbim të haptë të tij, janë njilloj avangarde e tij.

kuo gjithashtu që t'i bahet një rezistencë influencës evropiane. Në këtë mënyrë senusizmi u bë lëvizja më e madhe për përhapjen e fesë islame në mënyrë të organizueme. Një varg revolucionesh lindin si rezultat i kësaj lëvizje dhe ata qenë luftarët më të mëdhej kundër Italisë më 1911 dhe më vonë.¹⁰

Një ide të ngjashme mbi përhapjen e fesë islame me anë të misioneve e gjejmë edhe te Hoxha Tahsini, i cili pa dyshim ka luejtë një rol në formimin intelektual e shpirtnor të Samiut. Kur vdiq Hoxha Tahsini më 1881, Samiu shkruajti një nekrolog për të në gazetën „Hafta”, ku midis tjerash thotë se Hoxha Tahsini shpesh ka pasë thanë: „Siç shkojnë misionarët protestantë e katolikë në çdo vend të botës dhe përpiqen me e përhapë fenë e tyre, asht e natyrisht që edhe ne të përpiqemi për fenë tonë”.¹¹

Natyrisht se mund të ketë edhe arsye të tjera, psh. „Çashtja e Lindjes”, kur të gjitha fuqitë e mëdha ishin vërsulë kundër Turqisë, dëpërtimi i Anglisë në Egjipt, i Francës në Afrikën veriore etj. Por sido që të jetë puna, këto ide të Samiut janë pa dyshim interesante.

Para se me i dhanë fund shqyrtimit të këtij traktati të Samiut, do të ndalemi edhe në një çashtje të cilën e cekë Samiu kah fundi (f. 26—28), e kjo asht çashtja e gjuhës, ide të cilën Samiu do ta zhvillojë më vonë, tue marrë para sysh se kjo asht një nga veprat e tija të para. „Ndër të gjithë vendet islame — thotë Samiu — ndodhen popuj të vegjël muslimanë, siç janë kurdët, afganistanasit, çekezët, shqiptarët, boshnjakët e tjerë, të cilët nuk shkruajnë në gjuhën e tyre... Gjuha arabishtë asht gjuha e përgjithshme në të gjitha shtetet islame... dhe të gjithë dietarët e studiojnë lëndën e sheriatit ndër shkollat në këtë gjuhë, e prandaj çdo dietar musliman duhet ta dijë këtë gjuhë... S'ka dyshim se sikur të ishte arabishtja gjuha amnore e të gjithë muslimanëve do të ishte gjaja më e mirë, e mëqenëse ka popuj muslimanë në tokë që flasin gjuhë të tjera, gjaja më e dobishme për këta popuj do të ishte sikur secili të shkruente në gjuhën e vet, siç asht rasti me persishten dhe urdun. *Gjaja më e mirë do të ishte sikur çdo popull të shkruente në gjuhën e vet, sepse arabishtja asht gjuhë e posaçme për dietarët që ia kushtojnë gjithë kohën studimit të saj, e masat e këtyre popujve mbeten në padie, e padia asht në kundërshtim me islamin... Unë mendoj se sikur të derdhej mund e përpjekje që të gjitha gjuhët e popujve muslimanë të shkruheshin me alfabetin arab e po të përpiloheshin libra fetare dhe predikime orientuese në çdo gjuhë prej këtyre gjuhëve, do të ishte ky shërbim i madh... (f. 28-nënvizue H. K.)*

Në këtë pjesë pra, kemi dy pika tepër interesante:

1) Samiu kërkon që në vend të arabishtes, çdo popull të lexojë e të shkruaj në gjuhën e vet, siç asht rasti me persishten dhe urdu,

¹⁰ Anvar al-Gundi, *al-F'rk va th-Thakâfa al-mu'âsira fi Shimâl Afrikja*, Kairo 1965.

¹¹ Krh: Mahmud Kemal Inal, *Son Asır Türk Şairleri*, cilt 10, Maarif Matbaası, Istanbul 940 f. 1870 e vazhdim.

2) Propozon që të gjithë popujt muslimanë ta marrin alfabetin arab për të shkruar vepra në gjuhën e tyre.

Për sa diç unë, kjo gjë është krejt e re në studimin tonë të Samiut, ajo është deri tash e panjohtun, por shumë interesante, sepse disa vjet më vonë Samiu do të evoluojë aq shumë sa që, jo vetëm për shqipen, por edhe për turqishten do të kërkojë futjen e alfabetit latin. Kjo vepër është përkthyer edhe turqisht dhe është botuar më 1887.

Përveç këtyre dy veprave nga lamia e islamologjisë, Sami Frashëri ka shkruar edhe një *Tefsir* (komentar të Kur'anit). Komentin e Kur'anit ai ia ka dorëzuar Ministrisë së arësimit të Turqisë, e cila jo vetëm që nuk e ka botuar këtë vepër, por e ka zhdukur edhe dorëshkrimin; libri i është dukur aq i hatashëm, aq liberal, sa që është përpjekur mos me i mbetet kurrfarë gjurmë. E me të vërtetë nuk dihet se çka është bërë me këtë libër.

Tue folë mbi veprat leksikografike të Samiut përmendëm edhe *Fjalorin arabisht-turqisht*, dhe vëm në pah se ai është fjalori i parë i këtillë shkruar sipas metodave të leksikografisë evropiane, kurse në kapitullin „Librat shkollorë” do të përmendim librat që i ka përpiluar Samiu për të mësuar gjuhën arabisht sipas metodave të reja.

Mirëpo, aktiviteti i Samiut në laminë e islamologjisë dhe të arabistikës nuk mbaron me sa përmendëm më lart. Dy libra të tjera nga letërsia arabe provojnë se sa diç të thellë ka pasë Samiu jo vetëm nga arabishtja por edhe nga letërsia arabe.

Libri i parë mban titullin: *'Ali ibn Abi Tâlib'in eş'arı müntahabesi* (Poezitë e zgjedhuna të Ali ibn Abi Talibit) shkruar më 1902. Ali ibn Talib është dhandri i Muhametit dhe kalifi i katërt. Atij i atribuojnë se ka shkruar një divan (përmbledhje) vjershash me karakter fetar-asketik si dhe një përmbledhje fjalësh të urta (hikem) dhe predikimesh (va'z). Shkrimet e tij në prozë i ka mbledhë qysh në shekullin XI 'Ali Sharif ar-Râzî në një libër dhe u ka vënë titullin *Nahğ al-Balâga* (Rruga e retorikës). Libri ka influencuar shumë sidomos në krijimtarinë e letërsisë së shiitve dhe të tarikateve të mistikës islame. Mirëpo, shkencëtarët dyshojnë në identitetin e këtyre veprave të Aliut.¹² Pra, nga poezia e Aliut, Samiu ka bërë një përmbledhje, i ka përkthyer vjershat në gjuhën turqishte dhe ka shkruar margina. Më duket se kjo vepër e Samiut ka mbetur e pabotuar.

Një libër tjetër, gjithashtu i pabotuar, që flet qartë mbi diçjen e tij të letërsisë arabe dhe mbi shijen e naltë estetike, është *Kitabu Mu'allakât as-sab'* (Libri i shtatë muallakave). Është gjë e njohtun për ata që janë marrë me letërsinë arabe se prodhimi më i naltë e më origjinal që ka krijuar populli arab në laminë e poezisë është poezia paraislamike. Nga kjo poezi vëndin më të dalluem e kanë shtatë vjershat e shtatë poetëve paraislamik (shekulli i gjashtë) të quejtuna

¹² Më gjatë mbi këtë: Hanna al-Fâhûri, *Istoriya arabskoj literatury I*, Moskva 1959, f. 251—255

mu'allakât.¹³ Këto vjersha të gjata (kaside) kanë qenë objekt studimesh të shumta në Evropë qysh nga shekulli XVIII dhe kemi shumë përkthime të tyre në gjuhë të ndryshme. Mirëpo, meqenëse asht puna për poezinë paraislamike, në atë kohë në botën arabe nuk kanë qenë shumë të përhapura. E përse i përket letërsisë turke, unë nuk di a ka shkruar ndokush për ta para Samiut. Edhe këtu del në shesh se Samiu shkon krahas me orientalistikën evropiane dhe shkon shumë përpara në krahasim me rrethin ku jeton. Mirëpo, librin nuk e kam pasë në dorë e nuk di me siguri nëse asht përkthim e komentim apo vetëm komentim i këtyre vjershave. Por, vetë fakti që ka pasë guximin me i hy një pune të këtillë, mjafton me nxjerrë konkluzën se Samiu asht një nga islamistët dhe arabistët e parë modern në Turqi.

VI. ABETARET DHE GRAMATIKAT E TURQISHTES DHE TË ARABISHTES

Samiu ka shkruar disa abetare, gramatika e sintaksa të turqishtes dhe të arabishtes. Qëllimet e hartimit të këtyre veprave janë thjeshtë pedagogjike. Nexhip Asimi, i cili e ka njohtë edhe personalisht Samiun dhe ka pasë në dorë një pjesë të biografisë së tij të shkurtë, na jep edhe listen e librave shkollorë të Samiut. Në bazë të burimeve të ndryshme dhe simbas një bibliografie që më ka ardhë nga kolegu im i vyeshëm Ismail Ereni, mund të konstatohet se lista e librave shkollorë asht e saktë, vetëm që ka disa divergjenca në çashtjen e datës së botimit të tyre. Meqenëse pjesën më të madhe të këtyre veprave nuk i kam pasë në dorë, tash për tash po jap vetëm titujt e tyre në bazë të shënimeve që kam në dispozicion:

- 1) *Küçük elifba* (Alfabeti i vogël), Istanbul 1300/1882—83, 39 f.¹
- 2) *Tasrifat-i arabiyye* (Konjugacioni i arabishtes), Istanbul 1888.
- 3) *Yeni usul elifbai türki* (Abetarja turke simbas metodës së re), Istanbul 1895, Şirket-i Mürettebiyye Matbaası 96 f. in 8°
- 4) *Yeni usul sarf-i türki* (Morfologjia turke simbas metodës së re), Istanbul 1895²
- 5) *Kavaid-i sarfiyye-i arabiyye* (Rregullat e morfologjisë arabe), Istanbul 1888.

¹³ Simbas një legjende, këta shtatë kaside janë quejtë *mu'allakât* për shkak se kanë qenë të qëndisuna me ar dhe të vjeruna në qabe. Shënime më të gjana mbi këtë mund të gjinden në çdo histori të letërsisë arabe.

¹ Datat e botimit të këtyre veprave duhet të mirren me njëfarë rezerve. Simbas Nexhip Asimit dhe të tjerëve, libri asht botue më 1888. Mirëpo, në bibliografinë që më ka ardhë nga Stambolli gjëjmë vitin e përmendur. Në këtë bibliografi përmendet edhe botimi i katërtë i këtij libri botue në „Karabet Matbaası” më 1311/1893-94.

² Në bibliografinë që më ka ardhë nga Stambolli, titulli i këtij libri asht „Nev usul Sarf-i türki”, Istanbul 1309/1890-91, 120 f. Me titullin *Nevusul sarf-i türki* e përmend edhe J. Deny op. cit. 228).

6) *Kavâid-i nahviyye-i arabiyye* (Rregullat e sintaksës arabe) Istanbul 1888.

7) *Tatbikat-ı arabiyye* (Zbatimi praktik i rregullave të arabishtes), Istanbul 1902.

Tash për tash e kemi të vështirë me dhanë një mendim të premë për këto libra. Mirëpo, për një gjë jam i sigurtë, se Samiut, t'edukuem në një frymë racionaliste, të pajisun me një dije të shkëlqyeshme gramatikore e linguistike të gjuhëve evropiane. librat e mësimi të turqishtes dhe të arabishtes i janë dukë tepër skolastike, të komplikueme, të vjetrueme, jopraktike, pa kurrfarë metode pedagogjike. Mjafton me përmendë se edhe në kohën e Samiut, ndër medreset e shumta gjuhë arabishte studiohej një 10—12 vjet, e nxanësit nuk ishin në gjendje me e zotnue mirë. E kjo gjendje pa dyshim e ka tronditë Samiun, njeri i shkencës, i dijes dhe i praktikës, njeri që dor me i ndihmue një populli të mbrapambetun në çdo mënyrë. Prandaj i hyn punës me shkruë një varg veprash për ta modernizue mësimin e këtyne gjuhëve. Dhe në këtë punë ai asht krejt i ri, krejt origjinal. Kështu, librin *Gramatika turke simbas metodës së re* ai e shkruen në bazë të rezultateve shkencore të veta, tue studiue elementet e turqishtes. Ai ban një ndamje tjetër të fjalëve, siç kërkon natyra e gjuhës turqishte dhe hjedh poshtë ndamjen e deriatëhershme, ba simbas sistemit të gramatikave të vjetra arabe: *emën, folje, fjalëz*. Ai asht i pari që flet edhe për etimologjinë e fjalëve. Kjo gramatikë ka pasë ndikim të dukshëm në hartimin e mavonshëm të gramatikave të turqishtes.

Ndër këto vepra duhet me numrue edhe librin *Usul-u tenkit ve terkip* (Rregullat e interpunkcionit dhe të kompozicionit).³ Në lidhje me këtë libër duhet me vu në dukje se interpunkcioni evropian asht i panjohtun në letërsinë klasike arabe, persiane e turke. Me ramjen në kontakt me letërsinë evropiane mbas Tanzimatit, fillon të depërtojë interpunkcioni, mirëpo kohë të gjatë ka vazhdue një anarki e plotë. Në letërsinë arabe, madje edhe sot, interpunkcioni nuk ka marrë një trajtë stabile, dhe secili shkrimtar e përdorë simbas qejfit. Sigurisht se në kohën e Samiut ka mbretnue një mishmash i plotë në letërsinë turke përse i përket interpunkcionit. Çdo shkrimtar e vente pikën e presjen atje ku duhet e ku s'duhet, kishte raste kur vehej pika edhe midis fjalisë. Prandaj, ai në këtë libër shpjegon gjanë e gjatë se ku duhet vu pika (fjala *tenkit* dmth. puntuacion), presja dhe shenjat tjera të interpunkcionit. Madje edhe Nexhib Asimi e pohon se Samiu e çpiku sistemin e interpunkcionit në turqishten.⁴ Me një fjalë, Samiu që i pari që u përpoq me futë njëfarë rregulli në anarkinë e atëhershme në lidhje me interpunkcionin.⁵

Këtu duhet me theksue edhe një gjë tjetër. Samiu nuk e quën gramatikën e vet „Sarf-i Osmani” apo „Kavâid-i Osmaniyye”, siç asht

³ Istanbul. Mîhran Ma'baası 1303/1885—86, 130 f. Këtë vepër e përmend edhe J. Deny në punimin e vet tashma të përmendun.

⁴ *op. cit.* f. 27

⁵ Krh. gjithashtu edhe Agâh Sırrı, Levend, *op. cit.* f. 109

rasti psh. me gramatikën e parë të botueme të Fuad pashës dhe të Xhevdet pashës, por i quen „Sarf-i Türki” (Gramatika e turqishtes) për ta dallue nga osmanishtja. Edhe këtu ai e vazhdon luftën kundër „osmanishtes” e për „turqishten”, siç u pa ma gjanë në kapitullin „Pikëpamjet gjuhësore të Sami Frashërit”.

VII

SAMI FRASHËRI — POPULLARIZUES I SHKENCAVE MODERNE

Sadoqë koha e Tanzimatit, dmth. e reformave bani që të depërtojnë shumë gjana evropiane në Turqi — reformat në ushtri, në administratë, aparatit gjyqësor, sistemin shkollor, gjini të reja letrare, gazetaria, ide të reja borgjeze etj. — prapsepap evolucioni i shoqnisë turke ka rrjedhë shumë ngadalë. Qarqet konservative, me klerin e fortë në krye, pengojshin çdo gja të re për të cilën mendojshin se mund të sjelli ndonji ndryshim shoqnor ose se nuk asht në përputhje me dogmat fetare. Sidomos vështirë depërtojshin idetë e reja shkencore, veçanërisht ato që nuk përputheshin me dogmën fetare mbi krijimin e botës dhe të njeriut. Tashma e pamë se si muerr fund kariera e Hoxha Tahsinit i cili u përpoq t'i fusi disa shkenca moderne, jotradicionale, në Univerzitetin e Stambollit. Poqese u hjedhim një sy revistave të asaj kohe, aktivitetit botues, do të shohim se mbi këto probleme nuk shkruhet thuejse kurrëgj. Samiu e ka pa me plot të drejtë se evropeizimi i Turqisë nuk mund të bahet pa i luftue bestytnitë, pa i pranue rezultatet ma të reja shkencore të Perëndimit. Prandaj ai i përvishet punës, dhe pa u frigue se do ta ngarkojë vehten me mëninë e qarqeve konservative, gja që me të vërtetë ndodhi, filloi me botue një varg librash e broshurash me të cilat do t'i popullarizojë për herë të parë shkencat shoqnore e natyrore deri në atë kohë të panjohtuna në Turqi. Për t'ia arrijtë këtij qëllimi, Samiu e nxiti kah vjeti 1884 botuesin ma të njohtun të Stambollit Mihranin me themelue një bibliotekë të re, të panjohtun deri më atëherë në Turqi, „Bibliotekën e xhepit” (Cep Kütüphanesi). Unë nuk dyshoj as një fije se ideja për nxjerrjen e kësaj biblioteke ka qenë e Samiut, i cili me kujdes të madh ndiqte çdo akcion kulturor në Evropë, e veçanrisht në Francë. Por, arsyeja kryesore që më shtyr me besue kështu asht fakti se numrin ma të madh të veprave të kësaj biblioteke i ka shkruë Samiu, madje pesë libërthat e parë janë shkruë nga ai. Simbas shënimeve të mia, Samiu ka shkruë 15 libërtha për këtë bibliotekë. Përveç kësaj, gati në të gjitha historitë e letërsisë turke thuhet se këtë bibliotekë e themeloi Samiu.¹

Libri i parë ka qenë *Medeniyet-i Islâmiyye* (Civilizimi islam) botue më 1884/5.² Nuk kemi shënime se sa libërtha kanë dalë në vjet.

¹ Psh. Ismail Habib në *Edebî yenilğimiz*, f. 251 thot „Cep kütüphanesi'ni kurdu (E themeloi „Bibliotekën e xhepit”).

² Krahaso kapitullin „Veprat islamologjike...”

Madhësia e librave asht e ndryshme, prej 30—150 faqesh të formatit të vogël. Nga shumica e librave të kësaj biblioteke që i kam në dispozicion, qëllimi i botimit të tyre del qartë: me u dhanë lexuesve me çmime shumë të ulta libra nga lamia shkencore, letrare apo historike, të shkrueme me stil të lehtë e gjuhë të pastër në mënyrë që të nxitet kultura e përgjithshme e popullit, të përhapen idetë iluministe evropiane ndër masat turke e në këtë mënyrë, tue u çlirue populli nga prangat e shumta të paditunisë, të shpejtohet evolucioni shoqnor e bashkë me te edhe shkatrrimi i absolutizmit hamidian, anmiku ma i madh i të cilit ishte Samiu. E mue më duket se në atë kohë në Turqi s'do të gjindej njeri ma i përshtatshëm për këtë punë se Samiu. Dhe jo vetëm në një disiplinë shkencore. Ai shkruen vepra nga gjeologjia, antropologjia, linguistika, kosmografia. Tue e shikue punën e tij nga prizma e soçme, ne mund të thomi se ç'ka i asht dashtë me shkruë dhe me u përzi në disiplinat e ndryshme që nuk janë specialiteti i tij, sidomos kur dijmë se këto libra nuk kanë mujtë me i sjellë ndonji dobi materiale. Samiu, i armatosur me një kulturë të gjanë evropiane dhe orientale si kurrkush në kohën e tij, tue zotnue në mënyrë të çuditshme shtatë-tetë gjuhë, tue pasë në shtëpi një bibliotekë prej afër 12.000 librash, e ka ndie vehten superior, i asht dukë se asht misioni i tij i shenjtë me punue në përhapjen e kulturës në popull, me plot të drejtë ka mendue se asht në gjendje me shkruë një vepër nga çdo disiplinë shkencore — gja që ndodh shpesh ndër shoqnitë me kulturë të pazhvillueme kur ata që kanë ba një këcim të madh në krahasim me rrethin e vet, janë të shtërnguem të merren me të gjitha aktivitetet kulturore, të shkruajnë nga të gjitha lami të, sepse çdo gja që bajnë asht e re dhe e dobishme. Më duket se i këtillë asht rasti edhe i Samiut.

Por, tue analizue veprat e tij, nuk duhet kurrë me harrue se Samiu ka qenë ideologu i lëvizjes çlirimtare shqiptare, ka qenë motori i rilindjes kulturore, ka qenë vazhdimisht në kontakt jo vetëm me shqiptarët ma të spikatun të asaj kohe, por ka pasë miq e bashkëpunorë intelektualët ma përparimtarë turq që luftojshin për konstitucionalizëm, hjekjen e despotizmit të sulltanit, për liberalizimin e të gjitha aspekteve jetësore, për emancipimin ma të shpejtë të Turqisë. E të gjitha veprat që i përmendëm janë në shërbim të qëllimeve të tija.

Por, menjherë duhet me theksue se çfardo pune që i ka hy e ka krye me nderë. Tue shkruë për degë të ndryshme shkencore, ka ndeshë në vështirsinë e terminologjisë shkencore në gjuhën turqishte. E bash në këtë lami ka provue aftësitë e veta filologjike.

Pra, të ndalemi tash pak në veprat e ndryshme të Samiut botue në këtë bibliotekë e që kanë të bajnë me popullarizimin e shkencave.

Veprat *Insan* (njeriu) dhe *Yine Insan* (Përsëri njeriu). — Më 1880(?) si libri i dhetë i „Bibliotekës së xhepit” asht botue libri i Samiut. *Insan* (Njeriu). Këtë libër mjerisht s'kam mundë me e gjetë. Mirëpo, në një reklamë të veprave botue në këtë bibliotekë thuhet se këtu trajtohet mënyra e të çfaqunit të njeriut dhe zhvillimit të tij

prej fillimit e deri në periudhën historike dmth. në çfarë gjendje ka qenë njeriu përpara shekujve të panumërt deri në periudhën kur ka mundë t'i shtijë në dorë historia, në çfarë mënyre ka evolue dhe ka përparue shkallë-shkallë deri sa asht quejtë njeri; në bazë të gjurmave dhe monumenteve të mbetuna tregon se si ka përparue njeriu qoftë në teknikë qoftë në zhvillimin mendor. Kjo asht njilloj parathanja e historisë së përgjithshme — asht vazhdim i traktateve *Qielli dhe Toka*. Nga parathania e libërthit, „Yine Insan” (Përsëri njeriu)³ mësojmë shumë gjana mbi përmbajtjen e tij. Në parathanie Samiu thot se para disa vjetëve ka botue një broshurë me titullin „Insan”. Problemi i njeriut asht i gjanë e i ndërlikuem njaq sa jo vetëm me një broshurë të këtyre të vogël, por me shkruar edhe vëllime e vëllime prapë mbetën gjana për t'u thanë. Veç kësaj, meqenëse qëllimi i hartimit të këtyre traktateve asht që secilit me i ofruar të dhana të përmbledhuna, e të dobishme ashtu që kushdo që ka lidhje me dituni e shkencë të mundet t'i kuptojë, unë nuk dëshiroj me u kthye në traktatin e përmendun dhe me folë ma gjatë e ma hollësisht për atë problem.

Edhe në këtë traktat — vazhdon Samiu — do të flas përmbi njeriun, mirëpo tue e shikue njeriun nga një pikëpamje tjetër, do të përpiqem të shpjegoj disa çashtje të tjera. Në traktatin me titull „Insan”, pamë se si u çfaq njeriu mbi sipërfaqen e dheut, gjendjen e tij të parë, fazat ndër të cilat ka kalue, se historia nuk ka mujtë me vu dorë në te, si kanë jetue të parët tanë ndër male e shpella, si kanë qenë të armatosun me armë të bame nga guri, si kanë luftue me shtazet vigane të cilave u asht shue fara. Po kështu u folë edhe mbi gjurmat e mbetuna në shtresat toksore. Pra, traktati i parë asht i lidhur ma tepër me gjeologjinë. Në anën tjetër, në këtë traktat do të trajtohet çashtja e racave dhe kategoritë e njerëzimit si dhe mbi popujt e kombet që jetojnë mbi tokë. Në bazë të kësaj pra, ky traktat ka të bajë me historinë natyrore.

Mandej, në kapitullin e dytë me titull „E reja në këtë traktat” Samiu thotë se, sikur e ka theksue edhe në traktatin „Insan”, gjeologjia (’Ilm al-ard) asht një shkencë e re e shekullit tanë e për këtë shkak asht e natyrshme që të mos ketë libra të shkrueme në gjuhën turqishte apo në gjuhët orientale në përgjithsi...

Kaq janë shënimet që mund të nxirren në lidhje me librin „Insan”.

Në vazhdim të këtij kapitulli të librit „Yine Insan” Samiu i përcakton detyrat e veta si dhe landën e cila do të jetë objekt trajtimi, e kjo asht „antropologjia” ose „’Ilm al-Bashar” (Samiu përdorë të dy

³ *Yine Insan* asht botue me 1303 simbas h'xhres, dmth. 1885/86 simbas epokës sonë, si libri 26 i serisë „Xhep Kütüphanesi”. Ka gjithësejt 144 faqe të formtatit të vogël. Te Dağlioğlu dhe Nexhip Alpani gabimisht citohet me titullin *Genç Insan* (Njeriu i ri). K. Frashëri në artikullin e përmendun në „Studime historike” thotë se ky libër ban fjalë „mbi formimin intelektual, profesional dhe etik të njeriut të ri” — mendim që provon se s'e ka lexue librin.

terminet). Veprën e ka quejtë „Yine insan” për shkak se sadoqë gjeologjia dhe historia e natyrës janë të lidhuna njana me tjetrën, ato janë njikohësisht dy disiplina shkencore të ndame, por që të dyja kanë si objekt studimi njeriun, aq sa të dyja mund të hyjnë në shkencën e përbashkët „Ilm al-Bashar” (Antropologji).

Në vazhdim thekson se nga teoria e vjetër, e cila ndamjen e njerëzve në raca e popuj të ndryshëm e lidh me tre djemt e Nuhit (Nojes), gja që asht marrë nga Testamenti i vjetër e mandej ka depërtue nëpër libra historike, sot nuk ka mbetë kurrëgja dhe atë e kanë hjedhë poshtë shkencat ekzakte dhe zbulimet e reja. Hulumtimet e gjurmave në shtresat tokësore të cilat i stolisin gjithënji e ma tepër me fakte të vërteta faqet e historisë së njerëzimit, të dhanat e reja që na i sjellin turistat dhe udhëtarët nga vendet ma të largta mbi lloj-lloj njerëzish, rezultatet e njerëzve që dijnë shumë gjuhë të reja dhe të vjetra, dhe i studiojnë e krahasojnë, të matunit e eshtnave të kokës dhe të trajtës së fytyrës dhe të pjesëve të tjera të trupit — pra tue u mbështetë në antropologjinë, historinë e natyrës e linguistikën,⁴ e tue shfrytzue përparimet në laminë e gjeografisë e arkeologjisë, asht ba e mundun që të korigjohet krejtësisht historia e njerëzimit.

Antropologjia, bashkë me shkencat tjera që i përmendëm ma naltë — thotë Samiu — ka përparue gjatë gjysëm shekulli aq shumë sa disa disiplina për 20—30 shekuj. Dhe dita me ditë nxirren në dritë fakte të reja të cilat janë objekt admirimi. Ndër ne (dmth. ndër turqit — H. K.) mos me pasë asnjë traktat të vogël që ban krejt të panjoh-tuna, nuk asht gja inkurajuese. Këto janë shkenca për të cilat shpejt të hyn merak, dhe shpresoj se secili që do ta lexojë këtë broshurë do t’ia ndezin dëshirën që të merret me ta e bashkë me këtë t’ia nxisin vullnetin me shkruë libra. Në këtë mënyrë ata do ta kryejnë detyrën e tyre.

Libri përmban edhe këta kapituj: Gjinia njerëzore, uniteti i gjinisë njerëzore, origjina e njeriut, prindët e njeriut, vendi ku asht çfaqë gjinia njerëzore, përhapja e gjinisë njerëzore nëpër tokë, përhapja nëpër detë, ndryshimet në dukje, si asht mbërrijtë ndryshimi, ndryshimi i formës, fytyrës bashkë me ndryshimin e ngjyrës, diferencimi i racave, vendet ku jetojnë pesë racat, flokët, koka, mjekrra dhe fytyra, diferenca ndërmjet racave nga pikëpamja psikologjike dhe fiziologjike, mbrapambetunia dhe qytetnimi, përparimi mendor — për-

⁴ S’kurse përmendëm ma parë, Samiu ka pasë probleme me terminologjinë shkencore dhe ka qenë i shtrënguem me mendue e me e zgjidhë këtë problem. Prandaj në shenimin në f. 7 thotë: „Siç e kemi përkthye fjalën evropiane *Linguistique* me *Ilm al-Lisân*, po kështu asht e logjikshme që për fjalën *Antropologie* të thuhë: *’Ilm al-Bashar* e për *Gjologie* — *’Ilm al-ard*. Në këtë shënim kemi edhe një informatë tepër interesante *Ilmu l-Lisan’a dair dahi bir eser-i acizanem der dest tab’dir* (Edhe një vepër tjetër e imja mbi Linguistikën asht në shtyp e sipër). Mirëpo, kësaj vepre s’kam mujtë ma i ra në gjurmë. Ndoshta mendon për l’brin *Lisan* (Gjuha) apo *Yine Lisan* (Përsëri gjuha),

sosmënia e trajtës, vjetërsia e racave, përziemja e racave, raca kaukaziane, raca mongole, raca zezake, raca amerikane, raca e Malajës.

S'ka dyshim se kishim me shkue larg po të ndaleshim posaçrisht në vende të ndryshme, sidomos atje ku Samiu paraqet edhe mendimet e veta. Besoj se edhe vetë titujt e kapitujve na japin një pasqyrë mbi përmbajtjen e tij. Vetëm kisha theksue se çdo gja asht shkruar me një precizitet të rrallë e me një gjuhë tejet të rrjedhshme e të pastër — me gjuhën e Shemseddin Sami Frashërit.

Përveç këtyne veprave, në „Bibliotekën e xhepit” janë botue edhe këto vepra të Samiut që kanë të bajnë me popullarizimin e shkencave, moderne, për të cilat do të japim shkurtimisht përmbajtjen e tyre, meqenëse kurrkush nuk ka shkruar asnjë fjalë për këto.

Yer (Toka).—⁵ Edhe në këtë libërth, botue si numër 5 i „Bibliotekës së xhepit”, Samiu jep rezultatet shkencore në lidhje me tokën. Në fillim shpjegon pse ka zgjedhë fjalën *yer* — sepse ajo asht fjalë e thjeshtë turke, mandej asht e shkurtë e prandej i ka dhënë prioritet në krahasim me fjalën arabishte „Kurre-i erz”. Veç kësaj, qëllimi i „Bibliotekës së xhepit” — thot Samiu — asht që t'i shërbejë popullit e popullit mund t'i shërbehet në se shkruem në gjuhë të popullit dhe përdorim fjalë që i kupton populli. Ai njikohësisht ven në dukje se kjo vepër asht motër me veprën *Gök* (Qielli), që ka dalë ma parë. Mbas kësaj jep definicionin se çka asht toka, mendimin e të vjetërve mbi tokën, gjanësinë e tokës, zbulimet e reja, toka si një nga planetat, mendimet e shkencëtarëve islamë se toka asht e rrumbullaktë, të qëndruemit e dheut në mënyrë të zvertë, trajta dhe sipërfaqja e dheut, mbrendia e tij, gjendja e parë, të krijuemit, të ftofunit, të kaluemit nga gjendja fluide në gjendjen likvide, e mandej të ngurtë, fazat e ndryshme, malet, vullkanet, ujnrat, tërmetet, njerëzit dhe shtazët mbi tokë dhe në fund e ardhmja e dheut. Vetë përmbajtja tregon se ky nuk asht një libër gjeografik apo gjeofizik, nuk asht një manual i thjeshtë, por një libër në të cilin asht dhënë pasqyra e zhvillimit të tokës prej fillimit e deri në trajtën e sotme në bazë të rezultateve moderne shkencore, tue hjedhë poshtë të gjitha bestytnitë dhe mendimet dogmatike mbi krijimin e dheut. Do të ishte gabim të mendohet se libri asht shkruar vetëm për masa të gjana. Ai asht i komponuem në mënyrë të tillë sa që edhe intelektualët kanë shumë gjana të mësojnë aty. Asht njisoj si librat e ndryshëm që botohen sot nga ekspertët me stil popullor, për ata që nuk janë specialistë direktë. Shikue nga prizma e gjendjes së mentalitetit të lexuesve dhe qarqeve funduese të Stambollit, libri, bashkë me librat e tjerë të kësaj serie, asht edhe një provë se sa përparimtar ka qenë Samiu, deri në ç'shikallë ka qenë ithtar i shkencave moderne e anmik i çdo fanatizmi, bestytnie e dogmatizmi. Ai provon gjithashtu se sa i guximshëm ka qenë, e unë nuk dyshoj se me këto libra ka marrë mbi vete mëninë e urrejtjen reacionare e konservative të Stambollit.

⁵ Istanbul, Mihran Matbaası 1296/1879, 119 f. in 12°

Gök (Qielli)⁶ Këtë libërth, i cili asht botue gjithashtu në „Bibliotekën e xhepit” (nr. 4), Samiu e fillon me pyetjen se çka asht qielli, tuo dhanë edhe shpjegimin shkencor. Pastaj flet mbi mendimet e popujve të lashtë mbi qiellin tue paraqitë bestytnitë, besimet e kota të popujve mbi qiellin, frigën që kishin nga dukunitë e ndryshme si nga rrufeja, vetima, për të cilat mendojshin se vijnë nga qielli. Në vazhdim kemi kapitullin „Mendimet islame mbi qiellin”, ku citohen ajete nga kurani mbi qiellin, dhe fjalët e Muhametit „Çdo astrolog asht rrenacak”, që do të thotë se mbi qiellin e yjtë nuk kanë dijtë kurrëgjja. Por, në Kuran njerëzve u asht urdhnue që të përpiqen në çdo mënyrë t’i zbulojnë sekretet e tokës e të qiellit. Kjo ka qenë arsyeja që shkencëtarët muslimanë ndër të gjitha disiplinat shkencore, përparimin ma të madh e kanë ba në astronomi, kështuqë deri më sot shumë emna yjsh dhe terma shkencore kanë mbetë ashtu si i kanë quejtë arabët. Në vazhdim vjen kapitulli „Me kërkue zbulimin e sekreteve të qiellit dhe të vërtetën mbi te a asht punë e pafë apo punë që e zbukuron fenë”? Ai i hjedhë poshtë rreptësisht mendimet e fanatikëve dhe konzervativëve të cilët predikojnë se të përpiqesh të zbulojsh mësheftësitë e qiellit domtehanë të përzihesh në punët e zotit. „Nuk ka asnjë sekret në të cilin njeriu nuk duhet të përzihet, s’ka gja të cilën ai nuk duhet ta zbulojë. Injorantët e marrin si gja të pafe kur flitet se toka rrotullohet rreth boshtit të vet dhe rreth diellit, e nuk i marrin si gja të pafe bestytnitë që thonë se toka qëndron në shpinën e një peshku të madh”.

Në kapitullin e V flitet mbi zbulimet e reja mbi qiellin — fillon me zbulimet e Galileut, Njutnit, Kantit, Laplasit, Hershelit e tjerë. Pastaj flet mbi madhësinë e qiellit, largsinë ndërmjet planetave, përmbajtjen e trupave qiellore, atomet eterin, dendësinë e eterit, përmbajtjen e planetave, trupat qiellorë dhe gjendjen e parë dhe gjendjen e tashme të eterit, mënyrën e formimit të një bote, të kaluemit e eterit në gjendjen e avullit, ndërrimi i tyre, ndamja e trupave qiellorë, dielli dhe planetat, formimi i planetës sonë dhe ndamja, të kaluemit nga gjendja gazore në gjendje të langët dhe të ngurtë, satelitët e xhveshun nga uji dhe ajri, vjetët dhe ditët e planetave, ndryshimet mbas kalimit të planetave në gjendjen e ngurtë e tjera.

Përmbajtja e shkurtë e këtij libri që paraqitëm këtu provon se ai bashkë me librat e tjera të kësaj biblioteke, asht pjesë e një koncepti të gjanë të Samiut, që ka pasë për qëllim kultivizimin e popullit, të hapunit e horizonteve të gjana, — gja që asht aktuale në Turqi edhe në ditët e sotshme.

Kadımlar (gratë)⁷. — Ky libër asht pa dyshim një nga librat ma interesante të Samiut shkruar për „Bibliotekën e xhepit” (nr. 3). Libri asht i ndamë në 34 kapituj të shkurtë, të cilët për shkak të mungesës së vendit nuk do t’i citojmë, por do të përmendim vetëm idetë kryesore të Samiut mbi gruen në përgjithësi e mbi gruen muslimane

⁶ Istanbul Mihran Matbaası 1296/1879. 122 f. in. 12°

⁷ Istanbul, Mihran Matbaası 1296/1879, 95 f. in 12°

posaçërisht. Meqenëse gratë përbajnë gjysmën e popullsisë botënore, meqenëse marrin pjesë në formimin e edukimin e shoqnisë njerëzore, problemit të grues duhet t'i jepet një randësi e madhe — shkruen Samiu. Emancipimi i grues asht detyra ma e ngutshme dhe kushti i domosdoshëm për përparimin e një populli. Tue pa se mbi këtë çashtje kurrë nuk asht shkruar në gjuhën turqishte, ai e sheh të nevojshme me i hy kësaj pune. Grueja kurrë nuk asht shikue ashtu si duhet — thot Samiu, — herë si rob i mashkullit, si mall i tij, si pronë e tij, e herë si lojë për dëfrim. Ai çohet ashpër kundër shumë shkrimtarëve në letërsi të ndryshme të cilët përshkruejnë disa veti të këqia të grave, e lanë mbasdore virtytet e tyre. Në histori përmenden disa gjana të dobëta që i kanë ba gratë, po sa krime, egërsina, poshtërsina, kanë ba mashkujt? Samiu thekson se gratë janë në gjendje t'i kryejnë gati të gjitha punët sikurse burrat, kurse për disa punë të imta e delikte janë ma të afta e ma të shkathta. Sado të pashkollueme, ato u dalin në krye shumë punëve ma mirë se mashkujt. „Në këtë botë arësyeja dhe shkaku kryesor i fajëve, të metave, shërreve dhe fesateve asht mungesa e ditunisë dhe e edukatës. Prandaj të metat që u vishen grave i takojnë padijes, e askujt tjetër”. Në vazhdim flet mbi gruen nanë, gruen shoqe e cila asht në gjendje me ba çdo sakrificë për burrin, për lumtuninë bashkëshortore. Mbasi ven në pah të gjitha këto punë dhe virtyte të grues, rolin e saj në shtëpi dhe shoqni, Samiu kalon në çashtjen e shkollimit, edukimit dhe të civilizimit të grues. Lekcioni i parë i qytetnimit asht nevoja që të emancipohet grueja. Si mundet të përparojë shoqnia njerëzore kur gjysma e shoqnisë asht e paemancipue? Meqenëse gratë sjellin në botë njerëzit dhe i edukojnë, ardhmënia e gjithë edukimit të shoqnisë mvaret nga grueja.

Në vazhdim Samiu trajton çashtjen e grues në zhvillimin e saj historik, tue theksue se bota do të kishte përparue shumë ma tepër sikur edhe gratë të kishin marrë pjesë të barabartë në të gjitha punët. Shumë gra mbetën të pashfrytzueme, nuk punojnë punë shoqnore, mbetën të mbylluna në shtëpi. Samiu thekson se në shumë zanate, në medicinë, në tregti, gratë do të kishin shumë ma tepër sukses se burrat. „Me një fjalë shoqnia njerëzore përbahet prej dy pjesësh: njenën e përbajnë mashkujt e tjetrën femnat. Meqenëse që të dy pjesët janë të barabarta, por njena injorante, përtace e paemancipue — shoqnia njerëzore nuk mund të përparojë dhe të civilizohet. Popujt e mbrapambetun nëse duen të përparojnë shpejt dhe t'i mbërrijnë popujt që i kanë kalue, duhet t'i shkollojnë edhe mashkujt edhe femnat. Grueja e përhapë dijen dhe në fëmijët — në shkollë ndihet qartë diferenca midis fëmijve që i kanë nanat e shkollueme dhe të atyne të pashkollueme. Një popull që i ka gratë e eduqueme dhe të shkollueme asht i edukuem dhe i qytetnuem, e ai që nuk i ka, asht i paedukuem dhe i paemancipuem.

Tue fillue nga kapitulli XVI (faqe 49) Samiu kalon në problemin e të drejtave të grues, sjelljes ndaj grues te popujt e vjetër dhe bashkëkohorë. Tue kalue në situatën e grues ndër vendet muslimane,

Samiu thekson se për gjendjen e sotshme të grues nuk e ka fajin feja. Për ta kuptue situatën e grues në fenë islame, duhet me lexue biografinë e Muhametit dhe fjalët e tij ku kërkohet që gratë të mësojnë njisoj si mashkujt. Si në kohën e tij, ashtu edhe në kohën e katër halifëve të parë, gratë merrshin pjesë edhe në punët politike e ushtarake. Ajshja, e shoqja e Muhametit, ishte kryetare e një grupi dhe muer pjesë direkt në një luftë. Këto argumente i paraqet Samiu për t'u mbrojtë nga sulmet eventuale të qarqeve teologjike e konzervative. Mirëpo, në kohën e Abasidëve, dhe ma vonë kur zotnoi reaktioni dhe dogmatizmi, gruen e mbyllën në shtëpi dhe e mbuluen. Në vazhdim flitet për poligaminë, çkunorzimin, robnimin, ku përsëri Samiu çfaq ide origjinale përparimtare. Në lidhje me të mbuluemit e grave, Samiu thekson se kjo nuk ka lidhje me fenë, por ma tepër me doke e zakone. Beduinët nuk i mbulojnë gratë, kurse në Shqipni vajzat muslimane mëshifen e kur martohen, nuk mbuloohen. Te mbuluemit ka ardhë si influencë e persianëve, të cilët i kanë mbulue gratë qysh para islamizmit.

Në fund të librit Samiu thekson nevojën e ngutshme të emancipimit të grues në vendet islame. Popujt islamë, poqese duen të përparojnë duhet të heqin dorë nga shumë zakone të damshme dhe bestytne: grave duhet t'u jepet liria dhe shkollimit të tyre duhet t'i jipet randësi e dorës së parë. Para se të përfundojë, ai i kushton edhe disa fjalë grues evropiane, lëvdon lirinë që gëzon, shkollimin, pjesëmarrjen në punët shoqnore, por kritikon disa veti të theksueme në Evropë, dhe disa elemente në lidhje me moralin. Por si përfundim nxjerr se ndër vendet islame asht e domosdoshme reforma e gjendjes së grues — nga përparimi i grues evropiane duhet të marrim shumë gjana pozitive, por nuk duhet të shkohet në imitim e plotë e të mirret edhe ajo që asht negative.

Ky libër i Samiut asht shkrue me aq pjekuni, me aq njohje të thellë të gjendjes së grues në botën islame, asht aq real e aq instruktiv saqë më duket se edhe sot e kësaj dite ka mbetë krejtësisht aktual jo vetëm për Turqinë, por edhe për pjesën dërmuese të shteteve muslimane.

Në të njajtën bibliotekë, si libri i dytë asht botue libri me titull *Esâtîr* (Mite, Mitologji)⁸. Në parathanie Samiu flet se si ka lindë mitologjia ndër popujt e vjetër. „Njerëzit e ngratë, tue mos dijtë se nga kanë ardhë, ku do të shkojnë, çka kanë qenë, çka do të bahen, të humbun e të habitun nga fuqitë natyrore e mbinatyrore, çdo gja që kanë pa e kanë konsiderue si krijues, kanë qenë të shtrënguem të besojnë në çdo gja që ka qenë qoftë e dobishme, qoftë e damshme”. Pastaj flet se si shekuj me radhë njerëzia ka besue në gjana të ndryshme, deri sa ka mbërrijtë në fenë monoteiste. Me simpati flet për mitologjinë greke, tue theksue se ajo ka nxitë zhvillimin e arteve, sidomos të skulpturës. Në libër paraqitet njikohësisht mitologjia greke

⁸ Urë kam në dorë botimin e dytë (Istanbul, Mihran Matbaası 1311—1839/94, 108 f. in 12°. Edicioni i parë me 1296/1879.

dhe latine, tue i përmendë të gjithë zotnat e tyne, mitologjia etruske, e egjyptasve të vjetër, e fenikasve dhe kartagjinasve, sirianëve të vjetër, skitëve, iranasve, hindusve, kinezëve, arabve paraislamikë, keltëve, germavnve, popujve skandinavë, të popullit në Peru, të acetëve në Meksikë, të japonezëve dhe të njerëzve të egër në Afrikë. Siç shihet, në këtë libërth Samiu ka mundë të përmbledhë mitologjinë e një grumbulli të madh popujsh. Pa dyshim libërthi asht punue në bazë të burimeve franceze dhe ka për qëllim të provojë se feja monoteiste nuk ekziston prej krijimit të botës, si shenojnë librat e shjta, porse kanë kalue faza të ndryshme zhvillimi. Si i tillë ban pjesë në punën iluministe dhe didaktiko-pedagogjike të Samiut. Nuk asht e kotë me theksue se ky asht libri i parë mbi mitologjinë shkruar në gjuhën turqishte.

Nga se u pa nga ky kapitull, del në shesh se sa e madhe ka qenë lufta që ka ba Samiu për përhapjen e kulturës në popullin turk, sa e madhe asht merita e tij për evolucionin shoqnor dhe intelektual. E bash për këtë arsye asht për t'u çuditë që shkenctarët turq i lajnë në haresë këto vepra tue shkruar mbi Samiun.

Në „Bibliotekën e xhepit” janë botue gjithashtu edhe veprat *Em-sal* (maksima, fjalë të urta)⁹ *Letait* (Anegdot) dhe *Medeniyet-i Islamiyye* (Civilizimi musliman) për të cilat vepra asht ba fjalë në kapitujt tjerë.¹⁰

VII

SAMI FRASHËRI GAZETAR

Një të ardhë në Stamboll, Samiu hyn në botën e gazetarisë.¹ Menjherë bahet nëpunës në „Matbuat kalemi” (Zyra e botimeve). S'ka

⁹ K. Frashëri në artikullin e përmendun thotë se kjo vepër ban fjalë „mbi moralin e jetës moderne, shtetërore, qytetare, familjare e personale” — që më duket mendim arbitrar. Po kështu për veprën *Himmatu l-Himâm* K. Frashëri shkruen se ban fjalë mbi të ardhmen e islamizmit, gja që nuk mund të qëndrojë. Ai gjithashtu flet për influencën bektashiane te Samiu e kjo influencë kurkund nuk shihet ndër veprat e Samiut, flet mbi „dogmatizmin synit”, mbi „filozofinë panteiste” bektashiane, e s'ka dijeni të thella mbi këtë.

¹⁰ Në të gjithë artikujt e punimet e përmenduna mbi Samiun, midis librave të botueme në „Bibliotekën e xhepit” përmendet edhe *Himmatu l-Himâm*, mirëpo ky libër nuk asht botue në këtë bibliotekë. Gabimin e ka futë së pari Nexh'p Asimi e mandej e kanë marrë të tjerët pa kontrollue.

¹ Historia e shtypit turk fillon me 1831 kur filloi me dalë gazeta zyrtaro *Takvim-i Vekayi*. Më 1840, mbas shpalljes së Tanzimatit, fillon me dalë një gazetë tjetër gjysmëzyrtare *Ceride-i Havadis*. Deri në vjetin 1860 dalin vetëm këto dy gazeta. Aktiviteti diçka ma i gjallë në laminë e gazetarisë fillon në vjetin 1860 kur del *Tercüman-ı Ahval* redaktori i së cilës asht Shinasi, ati i letërsisë moderne turke. Me 1862 Shinasiu vetë themelon *Tasvir-i Efkâr* të cilën prej 1865, gjatë dy vjetëve, e drejtoi Namik Kemali. Ma vonë del një varg gazetash turke jashtë Turqisë, gadi të gjitha opozicionare ndaj regjimit absolutist. Me 1872, mbas të këthyemit në Turqi, Namik Kemali fillon me botue gazetën *İbret*. Në këtë kohë del edhe revista *Hadika*, të cilën duket se me 1873 e drejton Sami Frashëri. Numri i gazetave dhe revistave ma vonë shtohet vazhdimisht. (Ma gjatë shih artikullin *Matbuat në Islam Ansiklopedisi*.)

dyshim se qysh kah vjeti 1872 ka fillue me bashkëpunue nëpër gazetatat e atëhershme që nuk ishin të shumta. Mirëpo, cilat janë gazetatat dhe revistat që i ka themelue ose drejtue Samiu, qoftë vetë, qoftë në bashkëpunim me ndonji tjetër?

Nexhip Asimi, në artikullin tashma të përmendun me nëntitullin „gazetecilik sahasında” (Në laminë e gazetarisë) jep pasqyrën e gazetave dhe revistave nxjerrë nga Samiu,² por nuk precizon në se Samiu i ka themelue e drejtue, apo vetëm ka qenë bashkëredaktor ose bashkëpunues. Këtë pasqyrë të tij e ka marrë pa kurrfarë rezerve edhe Dağlioğlu dhe me të njajtin nëntitull (Gazetecilik sahasında) i numron të njajtit tituj kurse nga ky i fundit i tranzmeton tekstualisht edhe Nexhip Allpani në artikullin e përmendun. Që të tre, pra, japin të njajtën pasqyrë që vijon:

Taşşuk-u Tal'at ve Fitnat	1873
Hadika	1873
Tarabulus	1874
Sabah	1876
Tercüman-ı Şark	1878
Aile	1881
Hafta	1881

Të nisemi tash me radhë. *Taşşuk-u Tal'at ve Fitnat* (Dashunia e Talatit dhe Fitnetes) nuk asht kurrfarë gazete apo reviste, por roman! i Samiut për të cilin tashma asht ba fjalë në këtë punimin tanë. Mosmarrëveshja ka ngja sigurisht për arsye se ky roman, asht botue herën e parë si felton.³

Përsa i përket gazetës *Hadika*, çashtja asht edhe ma e komplikueme. Në *Historinë e letërsisë shqipe*⁴, e tue u mbështetë në punimin e K. Frashërit⁵, thuhet sa vijon: „Në të njajtën kohë, ai hyn edhe në lëvizjen përparimtare të turqëve të rinj, të cilët kërkonin vendosjen e një regjimi kushtetues në Turqi. Samiu u bë mik i ngushtë me njerin nga udhëheqësit e kësaj lëvizje, poetin Namik Qemal që ishte shqiptar nga e ëma. Me te ai nisi të botojë revisten „Kopështi” (*Hadika*, 1874) të cilën qeveria e mbylli që në numrin e tretë, duke internuar Namikun dhe Samiun — Këtë të fundit në Tripoli për një mot (nënvizue H. K.). Duket se për këtë thanie, kryesisht të gabueshme, autorët e „Historisë së letërsisë shqipe” janë mbështetë vetëm në punimin e përmendun të K. Frashërit, i cili shumë mendime çfaqë këtu i ka rektifikue në punimin e tij të dytë.⁶ Së pari, tue studjue jetën e Naimit Kemalit dhe historinë e gazetarisë turke, kurrkund nuk kemi gjetë se Namik Kemali të ketë drejtue gazetën apo revistën *Hadika*. Namik Kemali ka drejtue, bashkë me Shinasinë gazetën

² *op. cit.* f. 29

³ Krh. *Philologiae turcicae Fundamenta* II, f. 500

⁴ II, f. 277

⁵ *Sami Frashëri në Buletin Shk. Shoq.* 1955, nr. 4

⁶ *Sh.h Studime historike* 2/1967, f. 79—93

Tasvir-i efkâr, kurse me ikjen e Shinasiut në Evropë, e ka drejtue vetë. Më 1868 edhe Namiku iku në Evropë dhe në Pariz filloi me botue gazetën „*Hürriyyet*”, kurse në qershor të vjetit 1872, mbas kthimit në Stamboll, filloi me botue gazetën „*Ibret*”, mbi të cilën do të flasim përsëri. Pra, Namik Kemali nuk ka qenë as themeluesi, as redaktori i revistës „*Hadika*”. Këtë revistë shkencore e artistike e ka themelue më 1869 Ashir Efendi. Prej vjetit 1871 ate e ka drejtue Ebuzziya Teufik.⁷ Mirëpo, në artikullin *Matbuat* botue në *Islam Ansiklopedisi* gjemë se në vjetin 1873 (jo 1874) në krye të revistës „*Hadika*” ka qenë Sami Frashëri. Këtë mendim e gjejmë edhe në *Türkyili*⁸. Pra, mund ta marrim me njifarë rezerve se Samiu ka qenë gjatë vjetit 1873 kryeredaktor i gazetës „*Hadika*”. Simbas një burimi (Ebuzziya Tevfik *Yeni Osmanlılar* në *Tasvir-i efkâr* nr. 351, 29 gusht 1910) shkruen se *Hadika* u mbyll në fillim të marsit 1873 dhe në vend të saj në të njëjtin muej themeloi gazetën *Sırac* ku Samiu punoi si redaktor dhe përkthyes. Por me 6 prill 1873 edhe kjo gazetë u mbyll. Pastaj dihet me siguri se Naimi Kemali nuk u internue në Magosa në Qipër për shkak të ndonji gazete apo reviste, por mbas një manifestimi politik provokue mbas çfaqjes së dramës së tij *Vatan yahut Silistre* (Atdheu apo Silistra).

Mue më duket se koha dhe shkakut i internimit të Namikut dhe ndoshta të Samiut duhet kërkue në dramën e Namik Kemalit *Vatan yahut Silistre* dhe në gazetën mjaft opozicionare „*Ibret*”. Me 13 qershor 1872, një redaksi e përbame nga Namik Kemali, Ebuzziya Teufik dhe Reshad Nuri botoi numrin e parë të gazetës „*Ibret* — gazetë e parë me një ton të ashpër polemizues, liridashës dhe antiqeveritar, drejtue sidomos kundër vezirit të madh Mahmud Nedim Pashës. Por mbas numrit 19, pa kalue as një muej, gazeta u mbyll dhe Namiku u dërgue në një lloj syrgynllëku si mutesarrif në Gelibolu, vetëm me e largue nga Stambolli. Në fillim të vjetit 1873 Namiku u kthye në Stamboll dhe përsëri filloi me nxjerrë gazetën „*Ibret*”, meqenëse Mahmud Nedim pasha kishte ra nga pushteti. Por më 8 mars 1873 përsëri u mbyll gazeta për një muej. Mbas çfaqjes së pjesës së Namikut „*Atdheu apo Silistra*” dhe mbas botimit të një vargu letrash falenderuese drejtue Namikut ku akuzohej qeveria, më 5 prill 1873 gazeta u mbyll definitivisht dhe Namiku u dërgue në internim në Farmagusta të Qipros. Atëherë u brgosën edhe redaktorët tjerë.⁹ A thue mos u dërgue edhe Samiu syrgyn në këtë vjet e jo më 1874? Më duket

⁷ Për datën e themelimit të gazetës „*Hadika*” nuk jam krejt i sigurtë se burimet turke janë kontradiktore. Shumica e marrin datën 1972 si datë themelimi, kurse unë jam mbështetë kryesisht në të thanat e artikullit *Matbuat* botue në *Islam Ansiklopedisi*. Asht interesante se edhe në artikullin e Kenan Akyuzit *La littérature moderne de Turquie*, botue në blenin e dytë të *Philologiae turcicae Fundamenta*, merret si datë themelimi vjetit 1872. Po kështu në veprën e përmendun të Isma'il Habibi (f. 50—51 dhe 120 e vazhdim).

⁸ f. 326

⁹ Në lidhje me arsyet e internimit të Namik Kemalit pajtohen të gjitha burimet.

se kjo çashtje ende nuk asht krejt e qartë. Madje, t'a them të vërtetën, unë nuk jam krejtësisht i bindun në lidhje me internimin e Samiut, dyshoj mos asht puna për transferim zyrtar për shkak se e ka dijtë bukur arabishten dhe asht kërkue si kryeredaktor njeri i cili e din edhe arabishten edhe turqishten për gazetën *Tarabulus*, apo për transferim të detyrueshëm për t'a largue nga Stambolli. Por meqenëse nuk kam kurrfarë argumenti s'më mbetet gja veç me e pranaue tash për tash si të vërtetë internimin e tij. Asht gja e njoftun se në disa raste një gjurmues ban një gabim dhe të tjerët e marrin gabimin e tij pa kontrollim.

Të gjitha burimet pajtohen se Samiu dërgohet në internim në Tripolis të Libisë në vjetin 1874. Për fat të mirë të Samiut, atje si vali ishte Sami pasha, i ati i shkrimtarit të mirënjohun turk Sezai efendi. Ai e nxiti dhe e ndihmoi Samiun që ta nxjerri gazetën *Tarabulus garp* organ i vilajetit, në gjuhën arabishte e turqishte.¹⁰ Këtu Samiu mbeti një vjet si drejtues i kësaj gazete dhe mbas një vjeti, me intervenimin e Sami pashës u fal dhe u kthye në Stamboll.

Prej kallnorit të vitit 1876, në emën të Ebuzzija Teufikut i cili ndodhej i internuem në Rodos, drejtoi revistën *Muharrir* (Shkrimtari). Katër numrat e kësaj reviste, sadoqë nuk e mbajnë emnin e tij, me siguri janë redaktue nga Samiu.

Më 9 mars 1876 (12 safer 1293 simbas hixhrës) duel numri i parë i gazetës së përditshme *Sabah* (mëngjezi). Pronari i gazetës asht botuesi dhe eksploatuesi i Samiut ermeni Mihran, kurse kryeredaktor (muharrir) Samiu. Në këtë numër botohet edhe kryeartikulli i Samiut në të cilin ai i përkufizon detyrat e gazetës dhe gazetarisë. Meqë artikulli na duket tepër interesant, madje aktual edhe sot e kësaj dite, po e japim në një përkthim të lirë:

Ndër vendet e qytetnueme, thotë Samiu, janë pa dhe shihen shumë dobina prej gazetave. Na, edhe pse gazetat nuk i kemi ashtu siç duhet, si nga pikëpamja kualitative ashtu edhe kuantitative, prej fillimit të daljes së tyre e deri më sot nuk kemi pa pak dobi. Që një gazetë të jetë e dobishme, duhet t'i plotësojmë shumë kushte, në hollësinat e të cilave nuk do të hyjmë, mirëpo dy gjana janë kryesore:

E para, të shkruhet me një gjuhë që do ta kuptojnë të gjithë, që ajo që shkruhet të jetë e dhanun shkurt dhe në mënyrë që nuk asht e mërzitshme, dhe

¹⁰ Në qershor të vjetit 1867, mbassi që eksperimenti me vilajetin e Tunës (Tuna vilayeti) dha rezultate të mira, Porta muerr vendimin që në tanë Turqinë të krijohen vilajete. Tue mos llogaritë krahinat autonome, u formuen gjithsejt 25 vilajete. Pranë selisë së çdo vilajeti u themelue dhe nga një shtypshkrojë, ku filloi me u botue edhe nga një gazetë zyrtare apo gjysmëzyrtare e vilajetit. Ndër vendet ku popullsia ishte e përzieme, këto gazeta botoheshin në dy gjuhë. Kështu në Ruse (Rushçuk) botohej turqisht e bullgarisht, në Sarajevë turqisht e sërbiisht kurse në Prizren gjithashtu turqisht e sërbiisht (Krah. ma gjatë: Hasan Kaleshi und Hans-Jürgen Kornrumpf, *Das Wilajet Prizren. Beitrag zur Geschichte der türkischen Staatsreform auf dem Balkan im 19. Jahrhundert* në *Südost-Forschungen* XXVI (1967), f. 230 e vazhdim). Një gazetë e këtillë pra u themelue edhe në Tripolis të Libisë por në gjuhën turqishte e arabishte. E këtë gazetë e drejtonte Samiu.

E dyta, që të shitet me çmim të lirë që secili të mundet ta blejë.

Na do të përpiqemi që të mos kursejmë kurrfarë munde e sakrifice që kjo gazetë të jetë sa ma e dobishme. Përsa i përket qëllimit kryesor — të jetë e dobishme për kauzën e përgjithshme — na nuk do të largohemi nga dy pikat e natpërmenduna, lajmet dhe ngjarjet do të shkruhen në mënyrë të thjeshtë dhe të rezimueme. Numri i gazetës, simbas kalkulacionit, do të shitet me çmimin e kushtimit.

Në çdo punë ekziston nga një qëllim kryesor. Qëllimi kryesor i gazetës asht që të shërbejë në interesin e përgjithshëm. Me marrë botimin e një gazete si qëllim për interesa personale, don me thanë me u largue nga qëllimi kryesor. Detyra që kemi marrë përsipër tue botue këtë gazetë asht vetëm t'i shërbejmë atdheut. Këtij qëllimi kryesor na ia nënshtrojmë interesat tona personale. Ne nuk jemi prej atyne të cilët ia shtojnë vleftën veprës tue ia ngritë çmimin. Që lexuesit tanë mos t'i lamë pa lajme dhe pa lektyrë, gazeta do të dalë çdo ditë, tue përfshi edhe të dielën e të premten. Tue e përcaktue qysh tash detyrën tonë, nuk e gjejmë të nevojshme me hy në premtime dhe angazhime abstrakte, të cilat s'dihet në se do t'i kryejmë apo jo. Përmbajtja e gazetës sonë vetëvetiu do t'i përcaktojë principet tona.

Krejtësisht ngushllohem nga fakti se qëllimi ynë i mirë do të jetë shkaku që të na falen gabimet që me doemos do të çfaqen.

Samiu

Gazetën „Sabah” thuejse në tanësi e ka mbajtë Samiu. Çdo ditë ka botue nga një kryeartikull. Administrata e gazetës ka qenë në një dyqan të vogël në Babi Ali, kurse përmbi dyqan ka qenë një dhomë e vogël ku ka fjetë Samiu si beqar. Për shkak të një lajmi që nuk i pëlqeu qeverisë, gazeta „Sabah” u mbyll për një kohë. Me këtë rast Samiu për herë të parë në shtypin turk shkruajti një artikull të ashpër kundër censurës dhe mbi lirinë e shtypit. Përmbi aftësitë e tija në redaktimin e gazetës, entuziazmin në punë, orientimin që ka dijtë me i dhanë gazetës dhe me e ba tërheqëse për lexuesit, kemi shumë lajme nga redaktorët e gazetave tjera të asaj kohe. Si kryeredaktor të gazetës „Sabah” Samiun e gjejmë deri në nr. 256 (17 zilhixhe 1293 = 5 kallnor 1877) kur mbas një mubeji shkoi si myhyrdar i Sava pashës në Rodos.

Përveç këtyne tri gazetave që përmendëm deri tash, Samiu ka drejtue edhe këto gazeta apo revista.

Tercüman-ı Şark (Përkthyesi i Lindjes). — Me 22 mars 1878 duet numri i parë i gazetës së përditshme *Tercüman-ı Şark*, botuesi i së cilës ishte Mihrani, kurse emni i kryeredaktorit nuk përmendet. Prej numrit 74 (10 prill 1878) si redaktor i gazetës qëndron emni i Samiut. Dhe menjherë gazeta e ndryshoi fizionominë (ka dalë në 4 faqe). Prej një gazete mjaft monotone ku gjindeshin vetëm lajme të shkurta marrë nga agjensitë e ndryshme ose transmetue nga gazetat tjera, ajo u shëndrrue në një gazetë me një ngjyrë të caktueme politike, aq ma parë se dilte në kohën e kongresit të Berlinit. Me një guxim të madh dhe mjeshtri të pashoqe, Samiu gadi çdo ditë boton pa nënshkrim nga një kryeartikull ku në dukje lufton për mbrojtjen e kufive të Turqisë e në realitet për mbrojtjen e integritetit të tokave shqiptare. Madje në disa artikuj, lufta e tij asht krejt e qartë. Të përmendim vetëm

disa kryeartikuj: në nr. 75 mbi çashtjen e Lindjes, në nr. 78 (14 qershor 1878) mbi intrigat greke e sllave në Rumeli, në nr. 85 polemizon me gazetën greke „Neologos”, në nr. 87 (23 korrik 1878) transmeton një artikull nga „Osmanlı Gazetesi” mbi Lidhjen e Prizrenit, në nr. 104 (30 korrik 1878) boton lajmin e gjatë mbi vendimin e shqiptarëve të vilajetit të Janinës me i mprojtë kufitë, në nr. 106 kryeartikull i ashpër kundër Austrohungarisë në lidhje me okupacionin e Bosnës, polemizon me gazetën serbe „Istok”, me „Die Presse” të Vienës, me Jovan Ristiçin, boton një seri kryeartikujsh mbi politikën ekspansioniste e imperialiste ruse, mbi vrasjen e Ali pashë Maxharit etj. Me një vemendje veçanrisht të madhe Samiu përcjellë politikën imperialiste greke dhe në çdo hap demaskon propagandën grekomadhe në Evropë.

Bash në lidhje me kongresin e Berlinit dhe Lidhjen e Prizrenit janë edhe më interesante artikujt e tij botue në gazetën ndoshta në atë kohë më të njohur të Stambollit *Tercüman-ı Hakikat* për vj. 1878 (nr. 150, 159, 167 dhe 168) ku për herë të parë i shton kërkesat shqiptare për pamvarësi përpara opinionit publik turk, gja që shkaktoi polemikë mjaft të ashpër. Sadoqë këta artikuj, ndër më të gjatit që ka shkruar Samiu, nuk i kam studjue (të gjithë i kam mikrofilmue) por vetëm u kam hjedhë një shiqim, më duket se platforma e Samiut e paraqitur në këta artikuj asht po ajo e Lidhjes së Prizrenit, ose më mirë me thanë, Samiu asht prisi ideor i saj. Por mbi këtë do të bajmë fjalë në një studim tjetër, meqenëse ky problem asht jashtë kuadrit të këtij studimi, i cili edhe ashtu ka dalë më i gjatë se sa kam dashur të vetë.

2) *Aile* (Familja). Nga nëntitulli shihet se kjo asht një revistë për punë shtëpijake, gra dhe fëmijë. Simbas një bibliografie që më ka mbërritur nga Stambolli, në bibliotekat e atjeshme ndodhen vetëm tre numra. Të dhana më të hollësishme për këtë revistë tash për tash nuk jam në gjendje me dhanë. Revista përmendet në bibliografinë e veprave të Samiut në fund të libërthit *Himmatu l-himân . . .*, nën nr. 14 për të cilën thuhet: *Aile — kadınlara ait mahsus risale-i mevkute* (Familja — revistë periodike e posaçme për gra). Më duket se nuk kanë dalë më tepër se tre numra.

Hafta (java) asht pa fije dyshimi revista më serioze e asaj kohe. Këtë revistë e themeloi Samiu në vjetin 1881 dhe të gjitha shkrimet në këtë revistë të përjavshme i shkruente vetë Samiu. Kjo asht një revistë thuejse enciklopedike të cilën Samiu e mbushte me artikuj nga gjuha, letërsia, morali, artet etj. Mirëpo, për shkak të numrit të kufizuem të lexuesve, nivelit të tyre të ultë kulturor, Samiu që i detyruem me e mbyll mbas 5 muejsh, me numrin 20. Artikujt botue në lidhje me gjuhën dhe tyrkçizmin edhe sot e kësaj dite e riejnë aktualitetin e plotë dhe tërheqin vemendjen e gjuhëtarëve. Madje mund të

thuhet se çashtja e trajtimit të vërtetë të gjuhës turke, çështja e tyrkizmit si kundëride e osmanizmit, ka fillue në këtë revistë.

Natyrisht se ma keq nuk mbaron aktiviteti i tij si gazetar. Gazetaria ka qenë pjesë e pandashme e jetës së tij, madje ai ka pasë krijuar një stil gazetaresk të posaçëm, një stil polemizues, të mbështetur në argumenta të patundshëm, spirituoze por kurrë fyes e nënçmues. Janë të panumërt artikujt e tij botues ndër gazetatat dhe revistat e ndryshme shkencore nga lamia e gjuhës, letërsisë, kulturës. Sidomos shpesh ka shkruar nga lamia e gjuhës dhe fjala e tij shpesh ka qenë vendimtare.

Që të fitohet një përshtypje mbi mënyrën e të shkruarit të Samiut, do të japin në përkthim të lirë nekrologun e tij shkruar në gazetën *Hafta* me rastin e vdekjes së Hoxha Tahsinit.¹¹ Këtë e bajmë edhe për ta njohtë ma mirë Hoxha Tahsinin, këtë shqiptar të dalluem, për të cilin pak gja dihet ndër ne.

Biografia e Hoxhës — thotë Samiu, asht shumë e thjeshtë dhe e shkurtë. Parafytyroni një njeri i cili iu përmbahet, kryekëput fjalëve të Muhamedit „Kërkon: dije prej djepi e deri në vorr”, njeri i cili ka shpenzuar gjithë jetën me e shti në zbatim këtë dëshirë të Muhamedit, i cili plot gjysëm shekulli u asht përmbajtë këtyne fjalëve t'urta — ja, ky asht Hoxha Tahsin. Ai nuk e lëshonte librin nga dora. Nga të gjitha anët ishte i rrethuem me libra. Të lexuemit e ndërprente vetëm kur ligjëronte. Madje, edhe të shoqnuemit me te ishte një lecion, një diskutim shkencor. Fjalët në hava pa kurrfarë dobie kurrsesi nuk i pëlqejshin. Nëse thomi se në vend'n tanë kurrkush nuk ka qenë i denjë me e mbajtë titullin „savan”, dmth. „alim” (dijetar) apo „allame” (erudit), besoj se nuk i kam zemrue njerëzit e shkencës dhe të dijes në atdheun tanë.

Siç ishte tepër i aftë në diciplinat e fesë dhe të sheriatit, në tefsir (komentimi i Kuranit) „hadis (tradicioni musliman), në letërsinë arabe, persiane e turke, shkruante vjersha me mjeshtri dhe prozë që dallohej me një retorikë të naltë — po ashtu ishte i zoti në shkencat filozofike, natyrore dhe matematikore, mandej në astronomi e kosmografi, ditunia e tij nuk ishte

¹¹ Hoxha Tahsinj ka le më 1813 në një katund të Filatit në Çamëri. I atij i tij Osman efendi ka qenë njëri jashtëzakonisht i mësuar, një kohë ka qenë mësues i Mustafa pashë Shkodrës, e ma vonë myfti në Berat. Hoxha Tahsinj studioi në Stamboll. Bashkë me disa vetë u dërgue në Pariz, ku studioi astronominë, shkencat natyrore dhe kiminë. Më 1868 u kthye në Stamboll. Në universitetin e hapun rishtaz u emnue si rektor i parë. Për herë të parë në historinë e shkollimit në Turqi filloi me mbajtë ligjëratat mbi krijimin e botës dhe mbi kosmografinë, gja që shkaktoi zemrimin e qarqeve fetare fanatike, të cilët filluen me e akuzue se asht tue ia shkatërrue fenë popullit. Në atë kohë, me lejen e Hoxha Tahsinit, mbajti në universitetin e Stambollit një ligjëratë panislamistë dhe revolucionari i shquem Xhemaluddin Afgani, gja që i nxiti edhe ma tepër qarqet qeveritare turke kundër Hoxha Tahsinit. Tue e marrë këtë si pretekst, e tue u frigue në të vërtetë nga idetë e tij shkencore, e hoqën nga detyra dhe, tue mos i dhanë pozitë tjetër, i dhanë një pension të vogël. Gjithë jetën e kaloi në studime. Ka qenë në kontakt të ngushtë me patriotët shqiptarë ma të shquem të asaj kohe siç janë Jani Vreto, Pashko Vasa, Seid Toptani etj. Tahsinj ka pasë ba edhe një alfabet të posaçëm për shqipen, por shoqnia e Stambollit nuk e pranoi. Hoxha Tahsinj ka ushtruar një ndikim të dukshëm në formimin intelektual të Sami Frashërit, sidomos në idetë e tij riniqare. Në punimet tona të mavonshme, Hoxha Tahsinj do t'i kushtojmë një punim të posaçëm, prandaj tash nuk po ndalemi ma gjatë.

e përcipte; të gjitha këto diciplina i njihte edhe teoretik'sht edhe praktikisht. S'kishte nevojë me e hapë librin për asnjë çashtje apo pyetje.

Në largësinë e univerzumit, çudnat e natyrës, madhështinë e gjanave të krijueme, fuqinë e krijuesit, tue e pa vehten shumë të vogël, e pat humbe orientimin. Nuk gjente kohë me mendue për vehten, me u kujdesue për vetëvehten.

Ky njeri me flokët e çrregullta e të shpërndame, me xhyben e pluhnosun, me pjesët e shtermbënueme të shallvarëve, me thojt e papremë shumë kohë, ja ky njeri në murin afër vendit ku rrinte e k'shte të vjerun një levha, ku ishin shkruar fjalët: „Une place pour chaque chose et chaque chose à sa place,” dmth. Një vend për çdo gjë e çdo gjë në vendin e vet. Nuk ishte njeri që s'e donte rregullin e pastërtinë. Nuk ishte nga sekta e shkolla e filozofëve cinikë. Mirëpo, s'kishte kohë me mendue për vetëvehten. Panislamizmi së pari lindi në trunin e tij dhe si ndonji andërr e ambël ia preokupoj mendimet. Para nja 9—10 vjetësh, ai arrijt me themelue një shoqatë, e për mos me shkaktue dyshimin e kundërshtimin e të huejve e quejti „Memâlik-i Islâmiye Cografya Cemiyeti” (Shoqata gjeografike e vendeve islame). „Qëllimi ynë asht t'i shërbejmë njerëzimit, së vërtetës...” — thonte Hoxha.

Ma në fund edhe këtë dëshirë, bashkë me shpresat tjera i çoi me vehte në vorr. Për shkak së ishte erudit në shkencat teologjike, nuk frigohej mo hy në diskutime të thella mbi fenë... Prandaj fitoi urejtjen, mëninë dhe anmiqsinë e fanatikëve të cilët e akuzuen për mosbesim, tue e përshkruar si dinsëz, njeri me besim të prishun, si njeri që nuk e beson zotin.

Atdheu dhe atdhetarët kanë pasë mundësi me pa dobi të madhe nga dija e tij, virtytet e tij, shkenca e t'j, mendimet e tij. Por ja, ajo dobi shkoj huq dhe u zhduk...”

E ndër artikujt e shumtë, Samiu ka qenë gjithmonë përkrahës i së resë, i përparimit, i ideve të reja. Ai dijt me mbetë larg nga moda e atëhershme, që prej kurrgjaje me shpikë probleme, nuk përzihej në diskutime të kota. Mirëpo, kur ishte nevoja me i mbrojtë idetë e reja e rininë, ai dinte me e çue zanin dhe nuk shmangej me e luejtë rolin e vet të shkencëtarit e dijetarit, me një mënyrë e stil të përmbledhun por bindës, të butë por logjik. Kështu, kur autoriteti i madh i asaj kohe në letërsi Ahmed Midhat efendi i sulmoi pa të drejtë të rijt rreth revistës „Servet-i Fünun” tue i quejtë „dekadenta”, Samiu u çue me i ndihmue dhe i mbrojt me sukses. Në një artikull tjetër me titull „Poezia dhe gjaja e re e fundit në letërsi” botue në „Sabah” ai i mbron bajraktarët e „letërsisë së re” (Edebiyat-i cedide) dhe thot: „Po që se i krahasojmë veprat e „Letërsisë së re” që përshkruejnë ndjenjat e zemrës dhe idealet e nalta me veprat „Muhayyalat” prej Azis Efendisë dhe „Hamsa” të Nergisisë, të cilat përmbajnë vetëm fjalë — a nuk asht diferenca si midis tokës e qiellit? Ndoshta duket se ekziston një kontradikcion midis këtyne fjalëve tona dhe artikujve tanë të maparshëm. Mirëpo, në realitet, nuk ekziston, sepse mënyra e të shkruemit të letërsisë së re asht e bukur dhe rruga që kanë marrë meriton çdo aprovim... Na shpresojmë se letrarët tanë të rij, tue përcjellë dhe ndjekë veprat e letërsisë evropiane, do t'i shmangen imitimit të tyre dhe do të përpiqen që në masë sa ma të madhe të shkruajnë pastër turqisht, që në mënyrën e të shkruemit mos të largohen nga bazat e gramatikës dhe etimologjisë. Koha shëron çdo gjë”

Samiu e ka dijtë fare mirë rolin dhe influencën e „fuqisë së shtatë”. Prandaj sadoqë ka qenë puntor kabinetit, mandej vjetë me

radhë as s'ka guxue me dalë nga shtëpia, ai ka luftue për parimet e veta shkencore, e sidomos ato gjuhësore, edhe me anë të artikujve të ndryshëm shkruar nëpër gazeta. E bash këta artikuj kanë luejtë një rol të madh në zhvillimin e gjuhës turke.

Tue i dhanë fund këtij punimi mbi Sami Frashërin, pa dyshim shkenctarin ma të madh që ka dhanë kombi shqiptar dhe intelektualin ma të shquem të Turqisë në shekullin e XIX nuk e gjejmë të udhës me nxjerrë kurrfarë konkluzasht, të bindun se konkluzat dalin vetë nga sa u tha në këtë punim. Gjatë një jete të shkurtë — Samiu vdiq si 54 vjeçar, kur shkenctari asht në kulmin e krijimtarisë së vet — Samiu shkruajti ma se 50 vepra, nga të cilat disa prej shumë vëllimesh. Një punë të tillë sot e ban një institut vjet me radhë. E Samiu e bani vetë, pa bashkëpunorë, pa administratë, pa sekretarë, madje që i shtrënguem me i ba vetë edhe korekturat. Me të vërtetë, punë që meriton çdo lavdatë e çdo admirim. E nëse në këtë punim — sadoqë jemi përpjekë të jemi sa ma objektiv dhe me e frenue vehten sa ma shumë — na ka shpëtue penda dhe kemi gjetë fjalë lëvdije ma tepër se që nevojtet në një gjurmim shkencor — arsyeja për këtë duhet kërkuar vetëm në faktin se gjithnjë i kemi në dorë fjalorët dhe enciklopedinë e tij. E sa ma tepër që po i përdorim, aq ma shumë po zbulojmë vleftën e tyre. Prandaj, ky punim asht njëkohësisht edhe një falenderim i yni ndaj Samiut, falenderim i nxanësit të vogël ndaj mjeshtrit të madh.¹²

¹² Kur të shtypunit e këtij punimi ndodhej në fazën përfundimtare, më ra në dorë artikulli jashtëzakonisht i mirë i Dr. Omer Faruk Akün-t, botuar në fasikulin e fundit të *Islam Ansiklopedisi* s. v. *Şemseddin Sâmî*, të cilin sadoqë s'mujta me e shfrytëzue sa duhet, prapëseprap mjaft më ka ndihmue. Mjerisht edhe autori i këtij artikulli s'ka mujtë me e pasë në dorë punimin tim i cili, ma merr mendja, kishte me i vëjtë për shumë gjana. Me këtë rast e ndiej për detyrë me u falenderue miqve të mij, redaktorëve të kësaj veprë madhështore që patën mirësi me ma dërgue fascikulin një të dalë nga shtyp'.

Po kështu u falenderoj miqve të vjetër Arif Ajdinit dhe Ismail Erenit nga Stambol'i të cilët kanë pasë mirësinë me m'i dhanë disa vepra të rralla të Samiut dhe disa artikuj në lidhje me te.

HASAN KALESHI

SAMI FRASHERI DANS LA LITTÉRATURE ET LA PHILOLOGIE TURQUES

Résumé

Dans son introduction, après avoir évoqué tout ce qui a été écrit en turc et en albanais sur Sh. Sami, l'auteur fait ressortir que l'oeuvre littéraire, philologique, encyclopédique, islamologique, arabistique et journalistique de Shemsudin Sami Frasheri a été étudiée jusqu'ici d'une façon passablement unilatérale. Les turcologues se sont principalement penchés sur ses dictionnaires et sur sa fameuse encyclopédie historique et géographique *Qâmûs al-a'lâm*, tandis que les albanologues l'étudiaient à travers son oeuvre patriotico-politique, son ouvrage-programme *L'Albanie, ce qu'elle a été, ce qu'elle est et ce qu'elle sera*, et son drame *Besa*, si bien que le reste de son activité créatrice est demeuré dans la périphérie de l'intérêt. Par contre, dans le présent ouvrage, l'auteur a essayé d'analyser toute l'oeuvre littéraire et scientifique de Shemsudin Sami Frasheri en langue turque. Ses oeuvres pouvant être classées dans plusieurs genres littéraires et disciplines scientifiques, il a divisé son étude en huit chapitres.

Le premier chapitre est consacré à l'oeuvre littéraire de Sh. Sami: au roman *Taaşuk-u Tal'at ve Fitnet* (L'amour de Tal'at et Fitnet), aux drames *Besa* (donnant également ici la traduction de sa Préface qui jusqu'à présent n'a nulle part été même mentionnée), *Kâve* et *Seydi Yahya*. De l'avis de l'auteur, Sh. Sami a écrit aussi un quatrième drame, intitulé *Mazâlim-i Andalus* (Crimes en Andalousie), qui est demeuré inédit mais qui est mentionné dans la bibliographie des oeuvres de Sh. Sami à la fin du livre *Himmatu l-Himâm*. Il semble qu'il ait écrit encore un drame, cinquième du nombre, intitulé *Sührâb yahud Ferzendkuş* et deux romans *İskat: cenin yahud ikisi ölmüş, ikisi çıldirmiş* et *Rekabet*. Sh. Sami peut être considéré comme l'auteur du premier roman dans la littérature turque et comme l'un des premiers auteurs dramatiques. Ses drames surpassent les drames de Namik Kemal tant par la composition que par l'art scénique, le langage et les dialogues dramatiques. Ce chapitre fait état également de ses livres d'anecdotes (*Letâif*), de maximes (*Emsâl*), des anthologies composées par lui et enfin de ses traductions du français en turc, dont *Les Misérables* de Victor Hugo.

Le deuxième chapitre traite des vues philologiques de Sh. Sami. Se référant à divers articles publiés dans les journaux et les revues turcs de l'époque et aux préfaces de ses lexiques, l'auteur de cette étude expose les concepts philologiques et linguistiques de Sh. Sami, principalement touchant la langue turque. Il fut le premier à se dresser contre le terme „la langue ottomane” et à lutter pour l'emploi du terme „la langue turque”. Il lutta toute sa vie pour l'expurgation de la langue turque des éléments arabes et perses, non pas comme un puriste fanatique, mais en philologue qui, en suivant le développement de la langue turque en avait appris les lois. D'après lui, la langue littéraire turque d'alors était artificielle et il était impossible de la parler. En revanche, il existait une langue turque parlée

que tout le peuple comprenait. Aussi, selon Sh. Sami, faut-il rejeter l'artificielle, adopter la populaire et la hausser au niveau de langue littéraire. Dans ses articles polémiques, mais documentés, il s'élève en même temps contre la mode d'alors de l'emploi de mots français. Il n'approuve pas le travail des écrivains de la période *Servet-i Fünun* qui forgent des néologismes arabes et persans et de nouvelles et impossibles constructions linguistiques. Il relie étroitement le problème de la langue au problème de la renaissance culturelle du peuple turc et au problème de la littérature. Selon lui, aucune oeuvre de la littérature ottomane ne peut être tenue pour classique du fait que cette littérature est séparée du peuple, de ses idéaux et de sa langue. Dans ces articles, Sh. Sami affirme d'une façon quasi prophétique que le dialecte constantinopolitain, comme le plus beau, le plus riche et le plus consonant se hissera tôt ou tard au niveau de langue littéraire. Les idées de Sh. Sami relatives à la langue turque ne furent complètement adoptées qu'après l'introduction des caractères latins en Turquie, lorsqu'on aborda l'épuration de la langue turque. Sh. Sami ne se borna pas seulement au problème de la langue, mais s'intéressa aussi vivement à celui de l'orthographe et de l'alphabet. On sait qu'il est l'auteur de l'alphabet albanais composé sur l'initiative de la „Société scientifique albanaise” à Constantinople, en 1879. Sous l'influence de cet alphabet, alors déjà il y eut des tentatives d'introduire parmi les Turcs l'alphabet latin, mais ces tentatives furent traitées comme un danger pour l'Empire Ottoman. Dans son *Dictionnaire turc-français*, Sh. Sami préconise ouvertement l'introduction de l'alphabet latin dans la langue turque et souligne que le principe fondamental pour la composition de chaque alphabet est qu'il n'y ait qu'un seul signe pour chaque son, qu'il est possible de composer un alphabet latin pour la langue turque qui ne comportera pas plus de 30 signes de l'alphabet latin.

Le troisième chapitre se rapporte aux études philologiques et dialectologiques de Sh. Sami: *Lisan*, *Yine Lisan*, *Kutadgu Bilik*, *Orhon Abideleri*, *Lehçe-i türkiyye-i Memâlik-i Misr*, *Tarcaman türkî ve arabî* et *at-Tuhfatu dh dhakiyya fi l-lugati t-turkiyye*, dont les deux premières seulement furent publiées, les autres étant demeurées inédites. Ces ouvrages témoignent de toute l'ampleur de son intérêt philologique, allant des inscriptions d'*Orhon* jusqu'à la langue turque moderne. Ils prouvent en même temps qu'il connaissait parfaitement toutes les étapes de l'évolution historique de la langue turque. C'est le premier philologue turc qui ait connu et suivi la turcologie européenne.

Le quatrième chapitre est consacré à ses travaux lexicographiques et encyclopédiques. Il traite du *Dictionnaire français-turc*, du *Dictionnaire turc-français*, puis du *Dictionnaire turc-français* de Diran Kélékian, qui n'est rien d'autre que le *Dictionnaire turc-français* de Sh. Sami quelque peu élargi, comme l'estime à juste titre J. Deny (dans *Philologiae turcicae Fundamenta*), du *Dictionnaire arabo-turc*, rédigé d'après les principes de l'arabistique européenne mais demeuré inachevé et enfin du *Qâmûs-i türkî*, dont l'apparition fut une grande date dans l'histoire de la lexicographie turque. C'est, dans la pleine acception du terme, un dictionnaire normatif de la langue turque de cette époque. Lorsque, après l'introduction de l'alphabet latin, la Société philologique turque (*Türk Dil Kurumu*) aborda la rédaction d'un dictionnaire de la langue turque, elle prit comme base ce dictionnaire de Sh. Sami tout en adoptant aussi ses principes relatifs à la langue turque. Mais, l'oeuvre maîtresse de Sh. Sami Frasheri est son *Qâmûs al-lâm* ou, comme il l'a appelé en français, *Dictionnaire universel d'Histoire et de Géographie*, en six tomes, ouvrage unique autant par sa composition et sa conception que par son contenu. Bien qu'un progrès enviable ait été accompli en Turquie depuis Sh. Sami sur le plan de l'activité encyclopédique, cet ouvrage a conservé sa valeur et est un manuel obligatoire de tout turcologue. Pour donner au lecteur albanais une idée du caractère de cette oeuvre, l'auteur a traduit en albanais deux articles — sur Skenderbeg et Priština.

Le cinquième chapitre traite des études islamologiques et arabistiques de Sh. Sami. Dans le premier groupe figurent *Medeniyyet-i islamiyye* (La civilisation islamique) et *Himmatu l-Himâm fi nashr al-Islâm* (Les efforts des héros dans la propagation de l'islam). Le premier ouvrage, comme le titre l'indique, évoque la naissance de la civilisation islamique, son développement, son épanouissement et sa décadence, analyse les causes de sa prospérité et de son déclin, son rapport vis-à-vis de la civilisation grecque et son influence sur la civilisation européenne. Le second ouvrage est consacré à l'histoire de la propagation de l'islam en Asie, en Afrique, en Europe et dans s'Archipel Malais. Sh. Sami divise la propagation de l'Islam en deux étapes: propagation par voie de conquête, ce qui veut dire depuis Mahomet jusqu'au sultan Soliman le Magnifique, et adhésion bénévole, qui se poursuit aujourd'hui encore, surtout en Asie et en Afrique. Ici Sh. Sami émet une très intéressante idée: il préconise l'institution en Islam de missions qui, à l'instar des missions catholiques, iront au loin propager l'islam. Il a très nettement compris le lien étroit qui existe entre le colonialisme et ces missions, que le but de ces dernières n'est pas humanitaire, mais impérialiste et exploiteur. L'auteur de la présente étude s'attarde longuement sur cette idée de Sh. Sami et considère qu'il a été influencé par plusieurs facteurs. C'est avant tout l'influence de Hoca Tahsin, premier recteur de l'Université de Constantinople, Albanais d'origine, qui fut au début le chef spirituel de Sh. Sami et qui était imbu de panislamisme. Une plus grande influence encore sur la cristallisation de l'idée de Sami touchant la création de missions fut exercée, vraisemblablement, par le mouvement des Senoussis en Afrique du Nord, avec centre en Libye. Sh. Sami eut l'occasion de connaître les idées senoussites durant son exil à Tripoli libyenne où il séjourna une année et édita le premier journal arabo-turc. A la fin de ce petit mais original ouvrage, Sh. Sami émet encore une nouvelle idée: il propose que chaque peuple islamique écrive en sa langue, et que tous (Albanais, Kurdes, Bosniaques, etc) adoptent l'alphabet arabe. Ils pourraient ainsi avancer plus rapidement, car seule une élite peut apprendre la langue arabe, tandis que le peuple ne peut progresser s'il ne s'instruit pas dans sa propre langue. C'est là une chose importante aussi du fait qu'un peu plus tard Sh. Sami évoluera dans ses vues et réclamera l'introduction de l'alphabet latin. En outre, Sh. Sami fut aussi l'auteur d'une *Commentaire* du Coran qu'il envoya au Ministère de l'Instruction publique de Turquie pour qu'il l'imprime, mais dont plus tard on perdit toute trace. Il est certain qu'il renfermait des idées avancées qui ne plaisaient pas aux milieux conservateurs turcs d'alors, et qu'il fut anéanti. Le même chapitre évoque aussi le dictionnaire turco-arabe de Sh. Sami, l'anthologie de poésies d'Ali ibn Abî Tâlib (*'Ali ibn Abî Tâlib'im eş'arı müntahabesi*), ainsi que le *Kitâb al-mu'allaqât as-sab'*, ouvrage consacré à la poésie arabe préislamique.

Le sixième chapitre est consacré aux abécédaires, aux grammaires et aux syntaxes arabes et turcs rédigés par Sh. Sami. Dans ces livres, Sh. Sami s'est efforcé d'introduire maintes nouveautés dans l'étude des langues arabe et turque, d'en faciliter et simplifier l'enseignement qui était encore prodigués suivant les anciennes méthodes scolastiques. Particulièrement intéressant est l'ouvrage de Sh. Sami *Usul-u tenkit ve terkip*, consacré à la ponctuation. En son temps, une véritable anarchie régnait dans la ponctuation de la langue turque. Sh. Sami fut le premier à introduire de l'ordre sur ce plan dans la langue turque. Il traduit Robinson Crusoe en turc pour indiquer quand et où il faut placer les signes de ponctuation.

Le septième chapitre décrit Sh. Sami comme propagateur des disciplines scientifiques nouvelles. Pour contribuer le plus possible à l'instruction du peuple et à la lutte contre l'arriération et la superstition, Sh. Sami, conformément à ses idées humanistes et illuministes, fonde, près l'imprimerie Mihran, une bibliothèque de poche (Cep Kütüphanesi). Sh. Sami écrivit pour cette bibliothèque 15 livres de poche. Particulièrement intéressants sont ses livres *Insan* (L'Homme), *Yine insan* (Encore l'homme), *Gök* (Le Ciel) et *Yer* (La Terre), dans lesquels il résume de claire et nette

façon les résultats de l'ethnologie européenne, de l'archéologie, de la géologie, de l'anthropologie, de l'histoire et de l'histoire de la nature, en rejetant les enseignements théologiques sur la création du monde et de l'homme. Il parle aussi des théories de Darwin et de Kant-Laplace.

Particulièrement intéressant est son ouvrage *Kadınlar* (Les Femmes), où il analyse la condition des femmes en général, et des femmes en Islam en particulier. Il s'emploie en faveur de l'émancipation et de l'instruction des femmes, en faisant ressortir qu'un peuple ne peut progresser si les femmes demeurent sans instruction étant donné qu'elles représentent la moitié de la société. Ses idées sur ce problème sont aujourd'hui encore des plus actuelles pour presque tous les pays islamiques.

Sh. Sami est aussi le premier à avoir publié en Turquie un ouvrage sur la mythologie, (*Esâtir*), imprimé dans la même série.

Le huitième et dernier chapitre traite de l'activité de Sh. Sami dans le domaine journalistique. Sh. Sami fut le fondateur ou le rédacteur en chef de plusieurs journaux et revues, et joua un rôle important dans la formation de l'opinion publique. L'analyse de ses articles publiés dans divers journaux et périodiques démontre qu'il s'occupait non seulement des problèmes linguistiques, mais aussi de la littérature, de la politique et de diverses disciplines scientifiques. Par son travail de publiciste, il joua un rôle important dans le développement du journalisme turc.

L'auteur se penche tout particulièrement, sur la revue hebdomadaire *Hafta* et le journal quotidien *Tercüman-i Şark* dont Sh. Sami fut en 1878 le rédacteur en chef. Dans ce journal Sami lutta pour la reconnaissance des droits du peuple albanais et contre le morcellement des régions habitées par lui. Ses articles publiés dans le quotidien *Tercüman-i hakikat* indiquent qu'il fut le chef idéologique de la Ligue de Prizren. Il en sera question dans une étude à part.

L'auteur de cette étude ne propose aucune conclusion, qu'il considère superflue. Il se borne à souligner que Shemsudin Sami Frashëri est le plus grand savant qu'ait donné le peuple albanais et le plus éminent intellectuel de la Turquie du XIXème siècle. Par son activité comme écrivain, traducteur, lexicographe, encyclopédiste, islamologue et arabisant, propagateur des sciences modernes et journaliste, il a fourni une grande contribution au développement de la culture turque et à la propagation des idées européennes en Turquie, à la lutte contre l'ignorance et la superstition, et par ses oeuvres lexicographiques et encyclopédiques, il a passé les frontières de la Turquie en donnant son apport au patrimoine scientifique mondial.